

УДК 271.2-726.2(477.83/-86)"16/17"Шумлянський:929.52.7.031

Ігор СКОЧИЛЯС

(Львів)

**ЕТНАРХ НЕКОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ:
ЄПИСКОП ЛЬВІВСЬКИЙ, ГАЛИЦЬКИЙ І КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ
ЙОСИФ ШУМЛЯНСЬКИЙ (1668–1708)**

Походження й родинне середовище

Йосиф (у миру Іван Шумлянський; бл. 1643, Шумляни – 16.VII.1708, Львів), єпископ львівський, галицький і кам'янецький¹, походив з давнього боярського середньозаможного роду гербу Корчак, згодом волоського походження (вперше Шумлянські згадуються в Галицькій Русі у XV ст.)². Народився в сім'ї Євстафія (Євстахія) Станіслава Шумлянського, королівського ротмістра, та Анни з дому Гошовських гербу Сас. Православний шляхтич Євстафій Шумлянський був відомий насамперед як фундатор Успенського чоловічого монастиря в урочищі Чорний Діл (Ділок) поблизу с. Гошів, якому пожертвував рукописний Пролог. Під 1661 р. джерела нотують ще одного представника цього роду – ігумена Євгенія (Шумлянського), настоятеля Сваричівської обителі Різдва Пресвятої Богородиці³. У майбутнього львівського владики було п'ять братів: Атанасій (у миру – Олександр), православний єпископ луцько-острозький (1687–1694) (отримав митру за підтримки владики Йосифа⁴); Костянтин, війський жидачівський; Самуїл, підчаший подільський у 1681–1702 рр.⁵; Михайло та Іван; і дві сестри: Анна й Христина. Два племінники Йосифа стали архиєреями Київської митрополії: Кирило – православним владикою луцько-острозьким (згодом – переяславським); Гедеон – унійним архиєпископом смоленським⁶. Син єпископа Атанасія (Шумлянського) – Даниїл, був монахом львівського монастиря оо. домініканців. Синодик Святоюрської катедрі в редакції 50–70-х рр. XVIII ст. поминає бл. 40 представників роду Шумлянських: **“Монаха Євсевіа, Аннѣ, Монах[а] Євгеніа, Павла, Марка, Анастасію, Єкатеринѣ, Петра, Мазима, Левитіа, Георгіа, Феодорѣ, Марію, Софію, Аннѣ, Стефана, С[а]ввѣ, Аннѣ, Мартына, Фомѣ, Николая, Аннѣ, Михайла, Софію, Павла, Ілію, Самвила, Константіа, Аннѣ, Іванна, Євстафіа, Іванна, Аннѣ, Анастасію, Христинѣ, Севастіана, Архип[и]скопа Гедеона, Єп[и]с[ко]па Кирила, Павла, Марію, Єленѣ, Єп[и]с[ко]па Афанасіа, Феодосію”**⁷.

Від свого батька Іван Шумлянський успадкував родовий маєток с. Боків (поблизу с. Великі Шумляни) Галицької землі. Ймовірно, майбутній пастир не здобув систематичної освіти. У джерелах він уперше згадується в 17-літньому віці як учасник військових виправ у складі панцерної королівської хоругви. Під час битви під Чудновим 1660 р. отримав поранення, у 1663–1664 рр. приймав участь у бойових діях польської армії на Лівобережній Україні проти московських і козацьких військ. За спогадами сучасників, Іван вирізнявся особливими військовими здібностями, що яскраво виявилися у битвах під Журавном (1676 р.), Віднем (1683 р.), Калішем (1706 р.), під час облоги Львова турками й татарами (1695 р.); у всіх цих баталіях Шумлянський приймав участь, уже будучи єпископом. У молодому віці він одружився на Олені (Гелені) Яблонській римо-католицького віросповідання, з якою розірвав шлюб у червні 1667 р., напередодні монашого постригу.

Зберігся заповіт Йосифа (Шумлянського), укладений польською мовою 12 листопада 1707 р.⁸, згідно з яким він пожертвував значні грошові суми унійним (Крилоському Святоїллінському, Гошівському Преображенському, Перегінському, Підгородиському) та православним (Манявському Хрестовоздвиженському і Крехівському Преображенському) монастирям, а також владим катедрам у Львові й Галичі. Як засвідчують записи у “Книзі рукоположених Львівської єпархії” та у “Літописі Підгорецького монастиря”⁹, помер Йосиф (Шумлянський) 16 липня 1708 р. 6 вересня його тлінні останки були поховані в крипті собору Св. Юра у Львові: **“Житіа своего Б[о]гоугоднаго теченіе съвершивши, преиде ѿ временныхъ къ вѣчной жизни въ Горнаа, къ Пр[ѣ]ст[о]лѣ непристѣннаго свѣта; Бодрый Пастыр Б[о]голюбивій еп[и]с[ко]пъ Авовскій, Галицкій и проч[аа] Йосифъ Шумлянскій дна зі. Юла Рокѣ аѣи. [...]. Тѣло в[ѣ] Б[о]гѣ зешлого Пастыра гробѣ предаша м[ѣ]с[а]ца Септем[вріа] с. дна Рокѣ Б[о]жїа аѣи.”**¹⁰ Після похорону Шумлянського в соборі Св. Юра тривалий час зберігалися надгробна короґва із зеленої квітчастої тканини. З неї пізніше виготовили священнику ризу, а також простої роботи дерев'яну таблицю, “яка

під час похорону стояла на труні у головах” та містила невеликий олов’яний “наголовок” і стислу біографію (меморіальний напис) єпископа¹¹.

Початок духовної кар’єри, боротьба за Святоюрський архиєрейський престол та захист прав і свобод українського населення

Хоча в молодості Шумлянський не вирізнявся особливою християнською ревністю, саме його після смерті восени 1666 р. львівського православного владика Атанасія (Желиборського, 1663–1666)¹² духовенство і шляхта обрали електом на “партикулярному сеймику” в Галичі (між 24 січня і 1 лютого 1667 р.). Протягом кількох наступних місяців у різних місцях – Галичі, Гошівському Преображення Господнього (12 квітня) і Сваричівському Різдва Богородиці (15 березня) монастирях та Святоюрській катедрі, відбулися чотири зібрання, які підтримали кандидатуру шляхтича Івана Шумлянського й ухвалили декларацію про його “вільний вибір-елекцію”¹³. Ще 27 лютого 1667 р. польський король Ян II Казимир (1648–1668) видав грамоту про презентування Львівської єпархії Іванові Шумлянському “за заслуги під Чудновим і за Дніпром”, конфірмовану 20 липня того ж року¹⁴. Ця монарша номінація, з огляду на майже десятилітнє протистояння Шумлянського з іншим кандидатом на Святоюрську катедру – Єремією (Свистельницьким, 1668–1676)¹⁵, що розпочалося в січні 1668 р.¹⁶, неодноразово підтвержувалася¹⁷. Водночас владика Йосиф заручився протекцією різних достойників Православної церкви. Його правовірність 22 червня 1667 р. визнав Теофіл, ігумен Хрестовоздвиженського монастиря Скиту Манявського (у свою чергу, львівський елект прийняв присягу про вірність ортодоксії)¹⁸. 7 травня 1668 р. благословенна грамота київського митрополита Йосифа (Нелюбовича-Тукальського, 1663–1675) про легітимність хіротонії Шумлянського була облятована у духовному суді¹⁹. Новообраного пастиря підтримав і александрійський патріарх Паїсій. 8 жовтня 1669 р. грецький єрарх видав грамоту про канонічність свячень Шумлянського, знявши з нього клятву та водночас погрожуючи анатемою прихильникам Антонія (Винницького). В іншому посланні, написаному в с. Сервири (Сировари), Паїсій закликав Шумлянського стійко переносити “переслідування” з боку Винницького. Між тим поставлення Йосифа засудив єрусалимський патріарх Доситей II Нотара, якого залучив на свій бік Антоній (Винницький). 1670 року Доситей викляв в Яссах Шумлянського як “фальшивого пастиря”. Тоді на прохання гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка і митрополита Йосифа (Нелюбовича-Тукальського) 8 квітня 1670 р. грецький патріарх Методій III підтвердив хіротонію Йосифа (Шумлянського), вимагаючи водночас усунення Єремії (Свистельницького), якого глава Греко-візантійської церкви в червні 1670 р. анафемував за насильне захоплення монастиря Св. Іллі Пророка в Крилосі поблизу Галича²⁰.

Щоб стати єпископом, Шумлянський розлучився з дружиною і на початку осені 1667 р. у Крехівському Преображенському монастирі прийняв чернечий постриг під іменем Йосиф. 4 листопада того ж року він був рукоположений на священника луцьким владикою Гедеоном (Святополком-Четвертинським) у церкві м-ка Степань на Волині²¹. У зв’язку з опозицією до Шумлянського з боку Львівської ставропігії, частини православної шляхти і парафіяльного клиру, адміністратора Київської митрополії в межах Речі Посполитої Антонія (Винницького) й обраного за його підтримки 11 січня 1668 р. на Львівську катедру Єремію (Свистельницького), Шумлянський не зміг отримати єпископську хіротонію від яського митрополита й інших молдавських архиєреїв. Проте невдовзі він таки домігся єпископських свячень від трьох мандрівних грецьких пастирів. 1 лютого 1668 р. у церкві Св. Миколая Чудотворця в с. Висічка Скальського намісництва на Західному Поділлі Шумлянський був хіротонізований на львівського владика Софронієм (митрополитом филиппопільським і екзархом македонським), Теофаном (митрополитом хіоським і кикладським) та якимсь Даниїлом (нібито екзархом царгородського патріарха)²². У квітні 1668 р. владика Йосиф зі стрієм – чашником подільським Олександром, очолили загін з 200 жовнірів, які силою захопили Святоюрський собор у Львові, прогнавши звідтіля своїх опонентів, очолюваних Антонієм (Винницьким)²³.

На середину 70-х рр. XVII ст., завершивши довготривалу й напружену боротьбу з Єремією (Свистельницьким) й Антонієм (Винницьким) та користуючись підтримкою короля²⁴ і царгородського патріарха Методія III²⁵, владика Йосиф установив повний контроль над галицько-львівською частиною своєї єпархії (Поділля в той час було захоплене османами, й тут з 1681 р. діяв поставлений турками й грецьким патріархом митрополит Панкратій). У 1675 р. Ян III Собеський номінував владика Йосифа адміністратором Київської православної митрополії в межах Речі Посполитої, а в 1684–1687 рр. він також виконував обов’язки адміністратора Луцько-Острозької єпархії. Значною мірою саме цими широкими пастирськими повноваженнями Йосифа (Шумлянського) пояснюються його заангажованість у тогочасне політичне життя Східної Європи, що гарантувало владі легітимізацію свого єпископського

статусу²⁶, та клієнтельні зв'язки з багатьма могутніми шляхетськими родинами (й зокрема з князями Радзивілами²⁷).

Завдяки своїм контактам на королівському дворі Йосиф (Шумлянський) домогся значних успіхів у забезпеченні православного духовенства та єпархіальних інституцій правовими гарантіями й “вольностями” з боку монарха (насамперед у королівщинах Подільського і Руського воєводств), а також, в обмеженому обсязі, з боку польської магнатерії (наприклад, великого гетьмана коронного Станіслава Яблоновського). Відповідні королівські дипломи, що частково опиралися на Гадяцьку угоду 1658 р.²⁸, стосувалися як усього духовенства єпархії, так і окремих інституцій. Деякі акти були адресовані православним мешканцям певних місцевостей (насамперед Львова²⁹), духовенства в королівських старостах (Барському, Калуському, Снятинському й ін.) та в приватних володіннях монарха, монастирів (зокрема, Крехівського Преображенського³⁰), церковних братств (у першу чергу Успенської ставропігії³¹). Найвагоміші для Львівської єпархії привілеї короля були видані 26 квітня 1670 р. (“privilegium libertationis universae religiositati ritus graeci episcopatus Leopoliensis”)³² і на початку березня 1676 р. Вони формально зрівнювали у правах православних мирян і клир з римо-католиками, звільняли руських священників від сплати грошових і натуральних податків, а також від юрисдикції світського суду.

Проте реалізація королівських привілеїв у владіцтві наштовхнулася на опір з боку латинського духовенства і більшості місцевої шляхти. Навіть у королівських старостах не завжди вдавалося домогтися їхнього виконання. Яскравим прикладом цьому є дії жидачівського старости Ф. Дідушицького 1678 р.³³ та адміністраторів Бібрського староста на початку XVIII ст., які переслідували православних душпастирів, незважаючи на протести Шумлянського і штрафи, які на них накладали королівські урядники³⁴. Йосиф (Шумлянський) також неодноразово протестував проти спроб римо-католиків перетягування його вірних і клириків на латинство. У 1704 р. єпископ скаржився Конгрегації поширення віри на дії ченців Львівського монастиря тринітаріїв, які у 1703–1704 рр. масово заохочували молодих русинів “грецької релігії” вступати до свого ордену. Скарга Шумлянського була задоволена, і Конгрегація у листі від 8 березня 1704 р. вимагала від нунція припинити цю акцію. У 1707 р. владику Йосиф, після битви під Калішем, домогся від короля Августа II охоронної грамоти від 29 листопада того ж року, якою столові мастки єпархії Крилос, Перегінсько, Підгороддя і Комарів були звільнені від жовнірських стацій³⁵.

Етнарх Правобережної України

Скориставшись сприятливою політичною кон'юнктурою та дезорганізацією єрархічних структур Православної церкви на Правобережжі, Йосиф (Шумлянський) упродовж другої половини 70–80-х рр. XVII ст. зумів установити свою пастирську опіку над більшістю українських церков у Брацлавському воєводстві та Південній Київщині. В опануванні Львівською єпархією просторів Правобережжя важливу роль відіграли послідовні заходи Шумлянського, покликані легітимізувати його духовну юрисдикцію в охопленому війнами й господарською розрухою регіоні не тільки перед державними інституціями Речі Посполитої, але й, рівною мірою, перед козацькою адміністрацією Українського Гетьманату і навіть урядниками Оттоманської Порти й Молдавського князівства³⁶.

У першій половині 1670-х рр. за підтримки нового польського короля Яна III Собеського (1674–1696) Шумлянський почав претендувати на маєтності Київської православної митрополії в українсько-білоруських землях Речі Посполитої, домагаючись від монарха своєї номінації на уряд адміністратора цієї церковної провінції. Дана обставина, як припускають³⁷, і спричинила загострення стосунків Шумлянського як з митрополитом Йосифом (Нелюбовичем-Тукальським), так і з гетьманом Петром Дорошенком. Покликаючись на погіршення стану здоров'я і похилий вік Тукальського, привілеєм від 10 березня 1675 р. Собеський номінував Шумлянського тимчасовим адміністратором Київської митрополії в межах Речі Посполитої з приписом виконувати обов'язки “так довго, доки буде жити хворий [...] отець митрополит”³⁸. І хоч перемишльський єпископ Антоній (Винницький) ще з листопада 1663 р.³⁹ іменував себе київським митрополитом, та вже із середини 70-х рр. XVII ст. він був змушений неофіційно визнати юрисдикцію Шумлянського над Київським і Брацлавським воєводствами⁴⁰. По смерті 26 листопада 1679 р. Винницького⁴¹, владику Йосиф 14 грудня того ж року отримав уряд постійного адміністратора Київської митрополії⁴². На цій посаді він доклав чималих зусиль, аби утвердити свою юрисдикцію не тільки щодо церковних бенефіцій митрополії на Правобережжі, але й щодо розміщених тут маєтностей Києво-Печерської лаври. 30 липня 1677 р. і 10 травня 1682 р., після таємного приступлення до унії, король Ян Собеський надав Шумлянському привілеї на Печерську архимандрію і частину монастирських посілостей. Львівський єпископ так само присвоїв собі титул

архимандрита києво-печерського, незважаючи на те, що в 1656–1683 рр. його носив Інокентій (Гізель), який 1677 р. змушений був подати протест у королівський суд.

У 1684–1687 рр., після переїзду православного луцького єрарха Гедеона (Святополка-Четвертинського) до Києва, Шумлянський виконував обов'язки місцеблюстителя Луцької катедри (на основі декрету короля від 17 грудня 1684 р.), що призвело до похолодання у стосунках між Йосифом і Гедеоном. 16 травня 1687 р. з ініціативи львівського єпископа відбулася хіротонія на владика луцького й острозького (за участі сочавського митрополита Доситея (Бариле)) його брата Атанасія. Деякий час Шумлянський був адміністратором Молдавської церкви (королівський привілей від 12 лютого 1694 р.⁴³). Після смерті луцького пастиря Атанасія (Шумлянського) місцева катедра була передана монаршим привілеєм від 21 липня 1694 р. під омофор львівського владика. Більшість місцевої шляхти й духовенства була налаштована супроти унії, тому вона ставилася до Йосифа (Шумлянського) з насторогою. А Луцьке й Кременецьке братства та деякі монастирі (Білостоцький Михайлівський у Луцькому повіті, Загорівський Різдво-Богородичний у Володимирському повіті) відмовились визнавати юрисдикцію “чужого” єрарха й сплачувати йому гіберну (податок), уникаючи при цьому відкритої з ним конфронтації. Наприкінці липня 1694 р. Шумлянський захопив Луцький кафедральний собор Св. Йоана Богослова з монастирем при ньому. Невдовзі львівський єпископ підпорядкував собі Почаївську Успенську лавру; 19 вересня 1694 р. надіслані ним комісари усунули місцевого настоятеля, призначивши ігуменом Мардарія (Стовпинського). Водночас Шумлянський помилував і відновив у правах колишнього почаївського намісника Йосифа (Сасвича), засудженого за участь у 1693 р. в повстанні почаївської братії проти таємного уніата Веляміна (Рибчинського) (бунт Ягільницького).

Незважаючи на обрання Четвертинського в Москві київським митрополитом (1685 р.) і підпорядкування наступного року українсько-білоруської Православної церкви Московському патріархату, владика Йосиф не визнавав його юрисдикції. Шумлянський і надалі декларував свій послух главі Греко-Візантійської церкви, вважаючи себе законним пастирем у тій частині Київської митрополії, якою він адміністрував з дозволу короля Собеського. Гедеон (Святополк-Четвертинський) неодноразово скаржився на втручання Шумлянського в його “духовні справи” на території Луцького владичтва та Київської архієпархії. У 1690 р. митрополит заявляв, що намісники владика Йосифа відбирали у його священників антиминоси та св. миро, надіслані їм з Києва. Так само Шумлянський забороняв священникам з Київщини поминати на Св. Літургії Четвертинського⁴⁴. Однак митрополит був змушений змиритися з перебуванням наприкінці XVII ст. значної кількості православного клиру, церков, монастирів і духовних дібр під контролем енергійного львівського єрарха.

Закріпившись на Правобережжі, Йосиф (Шумлянський) вжив ряд практичних заходів з метою адміністративного оформлення тут своєї духовної влади. 29 грудня 1684 р. владика Йосиф призначив своїм генеральним намісником у Київському воєводстві ігумена Колодяжненського монастиря Йосифа (Болонського). У листі “до всіх панів обивателів Київського воєводства, й зокрема Овруцького повіту” Шумлянський закликав їх підтримати його зусилля у наведенні дисципліни серед місцевого православного клиру⁴⁵. Одним з наступних генеральних намісників Йосифа (Шумлянського) на Правобережжі був Йоіль (Холодовський), ігумен тієї ж Колодяжненської обителі. 26 квітня 1694 р. львівський архиєрей номінував його генеральним намісником Київської архієпархії і Луцького владичтва з повноваженнями візитувати, посвячувати і відновлювати храми, збирати церковні податки від парохів і віддавати їх єпископові, а також усувати тих протопопів, котрі виявляють йому непослух⁴⁶. До середини 80-х рр. XVII ст. владика Йосиф також заволодів майном київських монастирів на Правобережжі. 29 січня 1679 р. польський король передав йому Михайлівський Святопокровський монастир у Гощі та чернечий скит у с. Курозвани, що підпорядковувалися Київській братській Богоявленській обителі.

Джерела церковного походження підтверджують реальний контроль владика Йосифа у 80-х – першій половині 90-х рр. XVII ст. над православним клиром Київської архієпархії або ж відображають спроби встановлення такого контролю⁴⁷. Так, у лютому – квітні 1683 р. духовний суд Львівської єпархії неодноразово розглядав конфлікт між купцем Олександром Служинським, парафіянами і церковним братством двох українських парафій у Білій Церкві, з одного боку, та о. Симеоном, білоцерківським протопопом, з іншого⁴⁸. Протопопа звинувачували у зносінах з якимось із козацьких гетьманів та утисках місцевих монахів. Джерела наводять й інші приклади здійснення львівським єрархом своєї юрисдикції на Правобережній Україні. Скажімо, у липні 1696 р. у книзі Львівського духовного суду занотовано суперечку між овруцьким архимандритом Климентієм (Домарадським) та о. Симеоном Комаром, протопопом Овруцького намісництва, за церкву Св. Василя. Отця Климентія (Домарадського) львівський владика особисто рукоположив у Святоюрській катедрі 25 березня 1694 р., невдовзі номінувавши його на уряд архимандрита “Святої обителі Овруцької храму Успіння Пресвятої

Богородиці⁴⁹. Характерно, що справа розглядалася не в Київській митрополичій консисторії, а в Львівському консисторському суді⁵⁰.

Інформацію про опанування Шумлянським теренів Брацлавщини та Південної Київщини знаходимо в “Книзі столового податку” Львівської єпархії 1680–1686 рр. Згідно з цим джерелом, основний на той час пастирський податок – катедрастик (столове) – львівському єпископові мало б сплачувати духовенство дев’яти православних намісництв – Білоцерківського, Богуславського, Браїлівського, Корсунського, Лисянського, Немирівського, Рашківського, Уманського та Ямпільського⁵¹. Вірогідно, під безпосередній контроль Йосифа (Шумлянського) перейшли і православні церкви в інших районах Правобережжя. Юрисдикційну належність теренів Брацлавщини й Київщини у 80–90-х рр. XVII ст. та на початку XVIII ст. до Святоюрської катедри засвідчують записи у “Метриці рукоположених” Львівської єпархії. Тут зафіксовано свячення Йосифом (Шумлянським) у 1689–1707 рр. близько десяти новосреїв для церков на Правобережній Україні. Як дізнаємося з цього джерела, пастирська влада Шумлянського у Брацлавському генеральному намісництві (крилосі) поширювалася на парафії Брацлавського, Вінницького та Немирівського намісництв-протопопій⁵². Значно більше знаємо про рукоположення владикою Йосифом пресвітерів для храмів Київського воєводства (Білоцерківське, Брагинське, Димирське (Іванківське), Житомирське (Коростишівське), Канівське, Корсунське, Ляховецьке, Овруцьке й Чуднівське намісництва-протопопій⁵³), а також маєтностей Києво-Печерської лаври, “держави нашої”⁵⁴. Акти Римського Апостольського престолу середини XVIII ст., нарікаючи на “узурпацію влади схизматиками у Київському воєводстві”, серед тамтешніх намісництв, підпорядкованих Йосифові (Шумлянському), називають Білоцерківське, Житомирське, Коростенське (Коростишівське), Чигиринське й Чуднівське⁵⁵.

Таким чином, завдяки добре продуманій “територіальній політиці”, Йосиф (Шумлянський) зумів поширити межі своєї юрисдикції до величезних розмірів. Префект оо. театинів у Львові о. Севастян Марія Аккорсі у листопаді 1699 р. захоплено писав, що “його (тобто Шумлянського. – І. С.) велика єпархія сягає [берегів] Дніпра і налічує більш як три тисячі духовних”⁵⁶. Проте пастирсько-адміністративний контроль Йосифа (Шумлянського) впродовж третини століття над більшістю українських церков Київського і Брацлавського воєводств, усе ж, не спричинив до визнання верховною церковною владою цих теренів як канонічної території Львівської єпархії. Не отримав Шумлянський офіційної апробації своїх територіальних здобутків і з боку королівського двору Речі Посполитої та Римської курії⁵⁷. До того ж наприкінці XVII – на початку XVIII ст. некоронований титул владики Йосифа як етнарха Правобережної України був поставлений під сумнів луцьким єпископом Діонісієм (Жабокрицьким), який за підтримки волинської шляхти також почав претендувати на “нічию територію”. Саме такий розвиток подій визначили принаймні три головні фактори: 1) публічне визнання Шумлянським у червні 1700 р. зверхності папи римського та офіційний перехід Львівської єпархії на унію; 2) повстання 1702–1704 рр. і встановлення гетьманом Іваном Мазепою влади над практично всією Правобережною Україною (до 1708 р. включно)⁵⁸; 3) нова релігійна політика королівського двору Августа II, який, задля повернення регіону Речі Посполитій, переорієнтувався на підтримку луцького владики Діонісія (Жабокрицького), тим самим намагаючись вивести з гри вже похилого віком львівського єпарха.

У посланні 1696 р. до митрополита Варлаама (Ясинського) Шумлянський, скаржачись на Діонісія (Жабокрицького), писав, що “отець Жабокрицький утискує духовенство моєї Луцької адміністрації, за що його треба викласти”. У 1700–1702 рр. конфлікт між луцьким владикою Діонісієм (Жабокрицьким) і Шумлянським продовжувався. У квітні 1697 р. шляхта Брацлавського воєводства на сеймику у Володимирі ухвалила інструкцію на Варшавський елекційний сейм про передачу уряду адміністратора Київської православної митрополії з рук Шумлянського луцькому владиці. В інструкції також вимагалось, аби владика Йосиф звільнив духовні бенефіції Православної церкви на Правобережній Україні (“на тому боці Дніпра”) Жабокрицькому. Подібні вимоги задекларував і нобілітет Київського воєводства. Першим практичним кроком у реалізації цього плану стала передача 5 листопада 1698 р. королем Августом II в адміністрацію Жабокрицькому Овруцької архимандрії, яка на той час перебувала в руках о. Климентія (Домарадського), креатури львівського єпископа⁵⁹. У лютому 1701 р. луцький єпископ отримав в управління “за свої заслуги” парафії у Брацлавському, Волинському та Київському воєводствах, з правом номінувати ігуменів і священників у всіх королівських маєтках. 6 березня 1701 р. львівський єпископ подав протестацію з вимогою повернути йому Гоцанський монастир разом з маєтком Курозвани, захопленими Діонісієм (Жабокрицьким) 1699 р., а також Овруцьку обитель.

Новий король Август II у конфлікті Шумлянського із Жабокрицьким почергово підтримував то одну, то іншу сторону. У липні 1703 р. монарх пішов ще далі, видавши безпрецедентний привілей про

підлеглисть владиці Діонісію руських церков, монастирів і духовенства в королівщинах на території всієї Речі Посполитої. Незабаром Август II оголосив новий диплом про передачу Жабокрицькому, після смерті Йосифа (Шумлянського), всіх церковних бенефіціїв і духовних маєтностей унійного митрополита на Київщині⁶⁰. Проте згадані привілеї фактично не були реалізовані, адже у 1707–1709 рр., до свого арешту московськими військами, Жабокрицький перебував поза межами Луцького владцтва, не кажучи вже про Київську архієпархію, переховуючись від своїх численних ворогів⁶¹. Скориставшись скрутним становищем владики Діонісія, Йосиф (Шумлянський) 27 січня 1708 р., й надалі іменуючи себе адміністратором Київської митрополії, видав пастирське послання (“універсал”) про відновлення у правах раніше усунутого від священнодіяства за двоєженство о. Симеона Комара, овруцького протопопа⁶². І все ж тогочасні документи церковного походження підтверджують швидку втрату Шумлянським контролю над фактично всіма церквами в Київському та більшості парафій у Брацлавському воєводствах. Зокрема, таке надійне джерело, як реєстр столового податку Львівської єпархії 1708 р., подає в її складі тільки одне намісництво з теренів Брацлавського і Київського воєводств – Рашківсько-Ямпільське⁶³.

Політична заангажованість, зовнішньоцерковні контакти та співпраця з українським козацтвом

Упродовж 1671–1674 рр. Шумлянський, за дорученням монаршого двору, неодноразово відвідував гетьмана Дорошенка, переконуючи того повернутися під владу Речі Посполитої. Як занотовано у “Літописі Самовидця” та в “Хроніці” А. Рігельмана, владу затримали в січні 1671 р. у Могилеві-Дністровському саме тоді, коли він здійснював канонічну візитацію подільської частини своєї єпархії. Дорошенко “наказав взяти і привести його в Чигирин з усім його клиром, що бачачи народ християнський тут на ярмарку, такому насильному взяттю архиєрея співчував, а потім негайно дали про це знати київському митрополитові (Йосифу), який дуже швидко до Дорошенка про відпущення єпископа того прохально відписав, і тоді ж відпустив той його по колишньому”⁶⁴. Шумлянського козаки протримали в Чигирині близько двох місяців, і повернувся він до Львова лише 14 березня 1671 р. Окрім пастирської мети, перебування владики Йосифа на Правобережній Україні було також пов’язане з виконанням ним дипломатичної місії як посла польського короля до козацького гетьмана. Звітуючи монархові про свою подорож до Чигирин, львівський єпископ заявив: “Ці люди (козаки) не хлопи, але народ самостійний”⁶⁵. У квітні 1671 р. Шумлянського навіть притягнули до королівського суду за “козацьку агітацію серед народу”⁶⁶. Річ у тім, що тісні контакти Шумлянського з київським митрополитом Йосифом (Нелюбовичем-Тукальським) і гетьманом Петром Дорошенком були небажаними для короля Михайла, як і його контакти з Яном Собеським, одним з лідерів шляхетського угруповання, ворожого до монарха.

Незважаючи на конфлікт з Дорошенком, владики Йосиф продовжував відвідувати гетьмана і столицю Правобережного Гетьманату як посол короля Речі Посполитої. Зокрема, у квітні й червні 1673 р. він у складі польського посольства брав участь у двох зустрічах з Петром Дорошенком, на яких обговорювалися умови порозуміння на основі статей Гадяцької унії. А в лютому 1675 р. Шумлянський на прохання гетьмана привіз з козацької столиці до Варшави “Чигиринські пункти”, що загалом наслідували програму Гадяцької угоди 1658–1659 рр., і де королівському двору пропонувалася модель польсько-литовсько-української конфедерації. Як припускає Тарас Чухліб, до укладення цих “Пунктів” безпосередньо долучився і львівський православний єпископ⁶⁷. Ці переговори виявилися безуспішними, але вони засвідчили польській еліті політичну лояльність владики Йосифа. Тому не дивно, що дипломатична діяльність і виконання політичних завдань Варшавського двору відбирали в Шумлянського дуже багато часу. Так, восени 1678 р. Шумлянський здійснив візит до скомпрометованого серед православних Юрася Хмельницького (у монашестві Гедеон). Як посол короля Собеського, львівський владики обіцяв “князеві Сарматії” збереження князівського титулу й автономії для Українського Гетьманату в разі переходу того під протекцію Речі Посполитої. Наступного року владики Йосиф провадив чергові перемовини з васалом турецького султана на Правобережжі гетьманом Юрієм Хмельницьким, обіцяючи, що Православна церква буде зрівняна у правах з католиками. У 1682 р. Шумлянський також мав зустріч у Немирові з “воєводою і господарем землі Молдавської та землі Української” Георгієм Дукою, який отримав від султана в управління Правобережжя. На цій зустрічі, як установив Тарас Чухліб, “вирішувалися питання підтримки правобережним Українським Гетьманатом православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за [митрополічу] посаду [...] та затвердження королем митрополита для Української православної церкви”⁶⁸.

Шумлянський був необхідний Варшавському дворові як “православний архиєрей” для вирішення важливих політичних справ. Ян III Собеський та його оточення розраховували на те, що за сприятливих обставин вдасться повернути в склад Польсько-Литовської держави землі Лівобережної України і Київ. У свою чергу, в разі успіху Речі Посполитої в боротьбі за ці території Шумлянський мав намір посісти Київську митрополічну катедру. 1682 р., під час стрілецького повстання у Москві, відправлені владикою Йосифом посланці-монахи заохочували лівобережне козацтво скликати “чорну раду”, щоб розірвати союз з Росією та повернутися під королівську корону. У 1683 р. львівський єпископ, у порозумінні з Собеським, надіслав у Лівобережний Гетьманат з таємною інструкцією від Варшави ченців Феодосія (Храпкевича) та Йону (Зарудного), які агітували козаків, аби ті не служили гетьманові Івану Самойловичу та переходили на бік короля. Агенти Шумлянського також закликали лівобережне духовенство не підкорятися московському патріархові. Однак у серпні 1683 р. обох львівських іноків схопили у Білій Церкві й відправили у Москву (на прохання Самойловича їх не заслали у віддалені міста, а ув’язнили в Троїце-Сергієвому монастирі)⁶⁹.

Упродовж 1689–1690 рр. Йосиф (Шумлянський) підтримував також контакти з українським гетьманом Іваном Мазепою (1687–1709), схилиючи його до союзу з королем, що викликало у російських властей сумніви в лояльності Мазепи⁷⁰. У 1689 р. Шумлянський прийняв посланника українського гетьмана монаха Соломона (Гродського), а наступного року надіслав Мазепі в Батурин листа через шляхтича Климентія Домарацького (Домарадзького; невдовзі він прийняв чернецтво, а 1693 р. став архимандритом Овруцького Успенського монастиря), який умовляв гетьмана перейти на бік Речі Посполитої⁷¹. У 1692 р. владика Йосиф, домагаючись прихильності царя, признався російському послові Борису Михайлову в тому, що він у 1689–1690 рр. допомагав Янові Собеському схилити Мазепу до “зради” Москві. Михайлов навіть зафіксував переказані Шумлянським слова польського короля: “Пане отче, наспів твій час нам допомагати, а крім тебе, робити цієї справи нікому”. Львівський архиєрей також розповів Михайлову: “І я за тим королівським прикладом писав до гетьмана Мазепи лист своєю рукою, щоб він за бажанням своїм приступав до спадкоємного государя”⁷².

Після підпорядкування у 1686 р. Київської митрополії московському патріархові й укладення “Вічного миру” між Росією і Польсько-Литовською державою Шумлянський від імені православних єпископів луцького, перемишльського і “майбутнього білоруського” (дотичність останнього до цієї ініціативи видається сумнівною) звернувся до патріарха Йоакима (Савельєва) за благословенням на відновлення у Речі Посполитій де-факто Галицької митрополії в юрисдикції предстоятеля Московської церкви. У 1689 р. зі Львова у Москву виїхало посольство на чолі з ігуменом Підгорецького Благовіщенського монастиря, катедральним архиєпископом Партенієм (Ломиковським). Окрім прохання до царів Івана і Петра Олексійовичів та царівни Софії про виділення коштів для львівських братського Успенського храму й Святоюрського собору, посольство також мало дізнатися про можливість підтримки патріархом Йоакимом ідеї відновлення Галицької митрополії (попередньо Шумлянський обговорив це питання з московським посланником у Варшаві П. Возніциним). У посланні владика Йосифа до патріарха Йоакима від 24 травня 1689 р. київський митрополит Гедеон (Святополк-Четвертинський) звинувачувався у тому, що той спустошив Луцьку катедру, вивіз до Києва всі її цінності та виявляє неповагу до священиків Львівської єпархії, які відвідували Київ, називаючи їх єретиками й унітатами.

На основі цих фактів, а також покликаючись на бажання духовенства Львівської, Луцької, Перемишльської та Білоруської єпархій, Шумлянський просив патріарха звільнити згадані владичтва від послуху київському митрополитові й відновити Галицьку митрополію, зауваживши водночас, що є можливість отримати на це дозвіл у короля. У своїй відповіді від 28 жовтня 1689 р. патріарх Йоаким закликав владика Йосифа підкоритися Гедеонові (Четвертинському) “в союзі любові”⁷³. На думку патріарха, утворення Галицької митрополії було б завчасним кроком, хоча такий варіант не виключався у майбутньому за умови, що галицькому архиєпископу не підлягатиме жодна єпархія, окрім Львівської. У підсумку з Росії Шумлянському були надіслані літургійне опорядження для церков, мантія й омофор. І тоді, й пізніше в Москві до ініціатив Йосифа відносились прохолодно, хоча львівський єпископ у посланнях 1693–1696 рр. до вищих російських світських і духовних осіб стверджував, що кожного дня молиться “за його царську величність” і “перемогу над ворогами” та залишається в Речі Посполитій чи не єдиним гарантом існування Православної церкви. Патріарх Йоаким не довіряв Шумлянському і самостійно підтримував контакти з іншими вищими духовними особами у Галицько-Львівській Русі – ігуменом Крехівського монастиря Діонісієм (Околовичем), настоятелем Манявського скиту та ін.; усім їм у 1688–1689 рр. з Росії відправлялися щедрі подарунки. У середині 90-х рр. XVII ст. московський патріарх Адріан припинив контакти з Шумлянським, оскільки він підтримував київського митрополита

Варлаама (Ясинського) у його прагненні повернути т. зв. закордонні монастирі Святософійської митрополичої катедри, захоплені львівським владикою у 1682 р., а також маєтності православної митрополії.

Пастирсько-адміністративна діяльність і культурно-освітні ініціативи

За час свого 40-літнього єпископства Йосиф (Шумлянський) ініціював і реалізував масштабні церковні реформи, спрямовані на модернізацію організаційної структури Східної церкви на теренах Галицько-Львівської Русі, Поділля та Брацлавщини⁷⁴, які не мали аналогів у тогочасній Київській митрополії⁷⁵. Пастирсько-адміністративна діяльність владика Йосифа була зорієнтована на боротьбу за зрівняння в правах українського духовенства з польським, надання політичних і релігійних прав Руській церкві в Польсько-Литовській державі, звільнення клиру з-під юрисдикції світських урядів та окремих осіб, зміцнення організаційних структур єпархії, підвищення соціального статусу й культурного рівня етноконфесійної спільноти. “Діяння” єпархіального собору 1669 р.⁷⁶, а також посібники з пастирського богослов’я, які приписуються Шумлянському, виявляють нові тенденції у релігійному житті Львівської єпархії XVII ст. З одного боку, вони стали рецепцією й продовженням могилянських реформ у Київській православній митрополії 30–40-х рр. XVII ст.⁷⁷, а з іншого – спробою започаткувати власну культурно-релігійну програму. Згідно з останніми дослідженнями Петра Вавженюка, багато в чому ці “руські новини” були суголосні з духовними й культурними інноваціями Католицької та Протестантської церков⁷⁸. Заходи єпископа спрямовувалися головно на богословське навчання клиру й чернецтва, модернізацію єпархіального управління, впровадження сучасних методів контролю за діяльністю намісників, парохів й особливо мирян.

Трансформації в єпархіальному житті активно обговорювалися й затверджувалися на щорічних зібрання духовенства – соборах, а реалізовувалися й контролювалися під час пастирських візитацій. Для добре задокументованого періоду архиєрейського служіння Шумлянського встановлено, що лише в останній третині XVII ст. у Львові відбулося щонайменше 16 єпархіальних соборів⁷⁹. На жаль, збереглися конституції та “діяння” тільки одного єпархіального собору – 1669 р. Він розглядав проблему двосженців, був стурбований невмінням частини священників відправляти Літургію та уділяти Св. Тайни, намагався модернізувати матримоніальні практики (запроваджено передшлюбні опитування) та боровся із забобонами серед простого люду (у т. ч. з ганебним звичаєм викопування “упирів” з гробів). Конституції виявляють і специфічні обставини релігійного життя Православної церкви кінця 60-х рр. XVII ст., а саме присутність у православних парафіях численних мандрівних священників-“волоцюг”. Львівський собор 1669 р. звернув також увагу на канонічний порядок отримання клиром презент від коляторів та антимінсів від владик, сплату катедрадика. Було зроблено спробу кодифікувати обов’язки намісників, забезпечити церковні бенефіції леґаціями та фондушами, про що мали подбати церковні братства⁸⁰.

При Шумлянському у Львівській єпархії почали справно функціонувати інститути духовного суду та єпархіальної консисторії (зокрема, з 1668 р. запроваджено актові судові книги⁸¹), що активно використовувалися для скріплення дисципліни серед парафіяльного духовенства і мирян та контролю за реалізацією розпочатих реформ. У цей період у владіцтві продовжувала функціонувати судово-адміністративна система нового типу. За спостереженнями Петра Вавженюка⁸² та Анни Навроцької⁸³, духовний суд у роки пастирства Шумлянського розглядав три основні групи справ – процеси між священниками, матримоніальні справи та соціально-релігійні практики мирян. Зазвичай об’єктом уваги єпископського суду ставали бійки, побутові суперечки, адміністративні конфлікти за парафії, негідна поведінка душпастирів (зокрема пияцтво), моральні провини клириків і вірних та фінансові операції. Завдяки цій судовій системі владіці вдалося частково дисциплінувати й “цивілізувати” українську етноконфесійну спільноту Галицько-Львівської Русі. Проте ефективність цих заходів була обмежена незначною територіальною юрисдикцією духовного суду й відсутністю у владичого двору в той час дієвих інституційних механізмів контролю за виконанням регіональної програми постмогилянських реформ. Давалися взнаки й десятиліття воєн, господарської розрухи краю та часткової дезорганізації адміністративних структур єпархії (а передовсім втрати Поділля).

Важливою складовою реформи єпархіального управління стало запровадження у церковну практику метричних книг (у 1680 і 1687 рр.) та реформування крилосів-капітул, розпочате 1685 р. і завершене аж у 40-х рр. XVIII ст. Введення метрик у Львівській єпархії вплинуло також на використання цього роду документації в інших владіцтвах Київської митрополії, а також, опосередковано, у Московському патріархаті та в православних єпископіях Молдавії й Семигороду (Трансільванії)⁸⁴. Врахувавши негативний досвід попередніх етапів метричної реформи в Київській митрополії, владика

Йосиф розробив систему церковного нагляду за реєстрацією клиром природного руху населення. Відповідальність за ведення метричних книг у парафіях він поклав на своїх намісників. Було встановлено й соборовий контроль за наявністю метрик – як з боку консисторії, так і особисто єпископом⁸⁵. Водночас реформа Шумлянського не передбачала запровадження метричних книг померлих, а також реєстрів парафіян. Її головною метою було покращення рівня парафіяльного душпастирства й установа повного контролю за соціальним і релігійним життям локальної християнської спільноти.

Іншою складовою реформи, повністю реалізованою після переходу Шумлянського і Львівської єпархії на унію, стало усунення від церковного управління катедрального крилосу (капітули), глава якого традиційно обіймав посаду владичого намісника (офіціала), та передача значної частини повноважень крилошан ченцям-василіанам. Ця масштабна адміністративна реформа відіграла важливу роль у “раціоналізації” організаційної структури Львівської єпархії⁸⁶. Йосиф (Шумлянський) розпочав її фундаційною грамотою (“Fundacia Świętego Ierzego cerkwie katedralney Lwowskiey zakonnikow”) від 1 серпня 1685 р.⁸⁷, якою впровадив на Святоюрську гору 12 православних монахів Василіанського чину, “бажаючи встановити порядок у церкві Божій Львівській катедральній Св. Юрія Христового Мученика”⁸⁸. Фундація 1685 р. визначала кіновійний спосіб монашого життя для святоюрських ченців, регламентуючи їхній щоденний розпорядок богослужінь, молитов і паралітургійних практик, зовнішній вигляд і духовне життя за правилами св. Василя Великого та “прикладом” Скиту Манявського і Крехівського монастиря⁸⁹.

Інновації Йосифа (Шумлянського) в системі єпархіального управління збіглися у часі з тенденцією до централізації чернечих обителей Львівського владичтва (відображеної, зокрема, у правилах Унівського монашого собору 1711 р.⁹⁰). Шумлянський систематично опікувався монастирями своєї єпархії – Іллінським (Крилоським) у Старому Галичі, Святоюрським при Львівському катедральному соборі (для нього архиєрей установив “Порядок життя монастирського”), Манявським Хрестовоздвиженським скитом, Угорницьким Михайлівським і Бесідським Успенським. Для ігумена Бесідської обители Філарета (Служки) Шумлянський 1677 р. уклав збірник правил “Листвиця, або Узаконення істинного общежительного життя инокам монастиря Бесідського”. У 1679 р. єпископ відновив Крилоський монастир після татарського нападу 1676 р., подарував обители нове церковне опорядження і книги. Він також відродив у Гощі на Волині Михайлівський монастир і колегію, що згоріли 1672 р. і були передані йому в 1679 р., відновив зв’язок Гощанської православної школи з Києво-Могилянською академією. Близько 1682 р. Шумлянський фундував чоловічу обитель у м. Жовква при парафіяльному храмі Різдва Христового, що у XVIII ст. стала однією з процвітаючих архимандрій Василіанського чину⁹¹. У Жовківському монастирі проживав усунутий з катедри сочавський митрополит Доситей, у похороні якого в 1693 р. Шумлянський приймав безпосередню участь. Сюди 1690 р. з ініціативи архиєрея також були перенесені мощі св. Йоана Нового (Сочавського). У 1689 р. львівський єпископ ревіндукував у польного гетьмана Яблоновського столовий маєток Перегінсько, де відновив Онуфрійський чоловічий монастир, належність якого до Галицької єпископії король підтвердив грамотою від 17 лютого 1691 р. Архиєрей тривалий час провадив з місцевим світським духовенством судовий процес за повернення обители майна.

У червні 1700 г. Шумлянський оприлюднив грамоту (“Правила”) про “відновлення” Львівського єпархіального крилосу⁹². Тим самим владика намагався встановити рівновагу між адміністративними повноваженнями різних груп духовенства після фактичного відсторонення крилошан від контролю над катедральним собором і позбавлення їх доступу до таких важливих урядів, як генеральний намісник, члени духовного суду й консисторії. З цією метою владика Йосиф розширив повноваження святоюрських крилошан у межах столиці єпархії, зокрема, щодо неставропігійних братств та інших груп мирян. Більшість правил 1700 р. стосувалися ефективного контролю з боку духовенства за життям локальної християнської спільноти – львівських уніатів.

За безпосередньої участі Шумлянського при Святоюрській катедрі постав унікальний культурно-мистецький осередок. Зокрема, сюди в 1691 р. прибув із Крехова єромонах Никодим (Зубрицький) – найвидатніший західноукраїнський гравер, який створив у соборному храмі низку шедеврів деревориту. Техніку гравіювання в цей період розвивав також святоюрський ігумен о. Діонісій (Синкевич)⁹³. При соборі була відкрита єпископська друкарня, в якій 1687 р. побачила світ “Метрика” Шумлянського – один з найвизначніших творів православної літератури XVII ст. Наступного року тут надруковано Псалтир та ще одне видання “Метрики”. За сприяння владики у 1700 р. Святоюрська друкарня видала перший у східнослов’янських землях нотолінійний Ірмологіон⁹⁴. Редакторами Ірмологіону стали ігумен катедрального монастиря Йосиф (Скольський) і львівський єромонах Йосиф (Городецький), який написав післямову до книги. Багато доклався Шумлянський і до мистецького оздоблення Святоюрської

1

2

3

Ілюстрації: 1. Портрет Йосифа (Шумлянського). Початок XVIII ст. (НМЛ). 2. Портрет Йосифа (Шумлянського). Копія 20–30-х рр. XX ст. (Музей історії релігії у Львові). 3. Грамота ігумена Скиту Манявського про правірність Шумлянського. 1668 р. (Ір НБУ).

катедри. На замовлення владики бл. 1685 р. виготовлено новий ансамбль іконостасу⁹⁵. Окрім іконостасу, джерела з кінця XVII – першої третини XVIII ст. фіксують появу в соборі й інших пам'яток релігійного мистецтва, більшість з яких були вотивними дарами⁹⁶. Вони засвідчували, як саме і в яких категоріях місцева українська спільнота переживала своє християнство в добу другого культурно-релігійного оновлення.

Шумлянський наполегливо поширював у своїй єпархії культ Теребовельської ікони Пресвятої Богородиці. У 1673 р. чудотворний образ, у зв'язку з небезпекою його захоплення турками, за наказом владики Йосифа привезли з Теребовельського чоловічого монастиря Преображення Господнього до Святоюрського собору⁹⁷. У 1707 р. єпископ писав у своєму заповіті, що саме заступництво Божої Матері через Її Теребовельську ікону врятувало йому життя у битвах під Журавном 1676 р. і Віднем 1683 р. На честь чудотворного образу при катедральному соборі в 1717 р. було засноване церковне братство мирян⁹⁸.

Персональна унія та заходи щодо підпорядкування Римському престолові всієї єпархії

Про формування стійких унійних переконань у Йосифа (Шумлянського) впродовж першого десятиліття його пастирства можна говорити радше гіпотетично. Адже вірогідних джерел, які б розкривали богословські погляди і релігійну ментальність Шумлянського, не збереглося. Щоправда, у розпал боротьби за Святоюрську катедру між ним та Єремією (Свистельницьким) серед православних русинів ширилися поголоси про католицизм владики Йосифа. Так, у 1668 р. натопв людей, під час спроби Шумлянського оволодіти церквою Різдва Христового в Галичі, вигукував до нього, що “з Йосифа другого Йосафата зробимо”⁹⁹, маючи на увазі відомі події у Вітебську 1623 р. Московський посол у Речі Посполитій Борис Михайлов у своєму звіті від 16 червня 1692 р. наводив слова львівського шляхтича Юрія Папари про те, що Шумлянський при єпископській хіротонії “обіцяв бути в унії”, та що він “таємно уніат, а явно не присягає тому, що братство кріпко стоїть”¹⁰⁰. Однак сприймати цю інформацію як об’єктивну не варто, оскільки її поява була спричинена напруженою запеклого протистояння між двома кандидатами на єпископство, що не мала ніякого конфесійного підґрунтя; чутки про апостазію Шумлянського можна також пов’язати з католицизмом його дружини.

У січні 1677 р., напередодні Варшавського сейму, Ян Собеський повідомив нунцієві, що очікує невдовзі навернення Шумлянського. Уперше свій намір приступити до єдності з Римською церквою Йосиф (Шумлянський) публічно задекларував 7 березня 1677 р. у Варшаві, за присутності короля Собеського і декількох єзуїтів (зокрема Теофіла Рутки). Тоді львівський єпископ склав на руки митрополита Кипріяна (Жоховського, 1674–1693) католицьке Ісповідання віри, підтвердивши його у листі до папи Інокентія XI¹⁰¹. Як пояснював сам Шумлянський, раніше він цього зробити не міг через свого опонента – владику Єремію (Свистельницького), “провідника схизматиків”, і лише після його смерті наважився оголосити про свій унійний вибір. Не погодившись на публічну унійну декларацію (покликаючись на необхідність “здобути собі прихильність декількох монастирів”), владику Йосиф усе ж заявив Римській курії, що “не допускати апеляції свого клиру до православного митрополита” та “відступити від схизматицької юрисдикції”¹⁰². Формально визнавши зверхність предстоятеля Унійної церкви, Шумлянський на практиці не підлягав його юрисдикції та не змушував до цього своїх вірних, духовенство та монашество. Цю тактику підтримував і папський нунцій¹⁰³. Водночас 11 вересня 1677 р. Святіший Отець закликав Шумлянського публічно заявити про свій католицький вибір. Як припускають, виразним жестом Шумлянського в бік латинників стало видання у Львові 1678 р. книги “Zgoda święta Cerkwie ś. Wschodniej prawosławnej z Kościołem katolickim apostołskim Rzymskim w Duchu Świętym około pochodzenia tegoż Ducha Świętego i od Syna, z wyznania tejże Cerkwie ś. Wschodniej w księgach cerkiewnych słowiańskich”. Стародрук був нібито опублікований на кошти єпископа, про що 6 лютого 1679 р. повідомляв у Рим апостольський нунцій. У виданні наголошувалося, що православні разом з католиками визнають сходження Святого Духа не тільки від Бога-Отця, але і від Бога-Сина, а також верховенство папи римського над усією Вселенською церквою. Автором книги, який підписався як “Друг Східної церкви”, був єзуїт Рутка.

Наративні й актові джерела засвідчують, що Йосифові (Шумлянському) йшлося не тільки і не стільки про реалізацію унійної ідеї у підконтрольних йому регіонах, як про соціальну, політичну й культурну легітимізацію еклезіальної моделі Галицької (Львівської) єпархії. Під час складних переговорів Шумлянський, інколи цинічно, виторгував для місцевої Церкви, яку він представляв, найкращі умови збереження її особливого статусу як у рамках майбутнього поєднання з Римом, так і в державній системі Речі Посполитої. Саме в такому контексті слід розглядати участь львівського владики у

скликаному королем Люблінському колоквиумі 24 січня 1680 р. та укладенні “Артикулів” 1681 р.¹⁰⁴

Після невдачі скликаного з ініціативи короля у січні 1680 р. в Любліні собору православних та уніатів, відкритого приєднання до унії Йосифа (Шумлянського) та Інокентія (Винницького) настійливо домагався руський католицький митрополит Кипріан (Жоховський). Перед 18 березня 1681 р. єпископи сформулювали умови проголошення їхнього переходу на унію, наполягаючи на відтермінуванні церемонії до тих пір, поки в їхніх владцтвах не будуть завершені підготовчі заходи щодо залучення до унії всієї пастви. Урешті-решт, Шумлянський, Винницький і представники королівського двору затвердили “Артикули”. За умови проголошення єрархами свого приступлення до єдності з Римом Варшава обіцяла зрівняти у правах православних з латинниками, насамперед у містах (допустити русинів до членства у магістратах), повернути Галицькій катедрі раніше захоплені в неї польською шляхтою бенедикції, підпорядкувати ставропігійні церковні братства єпархіяльним пастирям, обмежити право патронату в державних мастках, сприяти посиленню контролю єпископа за діяльністю монастирів, забезпечити невтручання римо-католицьких єрархів в юрисдикцію владик “грецького обряду” і відкрити духовну семінарію. У березні 1681 р. король затвердив “Артикули”. Шумлянський домагався того, аби монарший привілей був засвідчений рішенням сейму, однак значною мірою через протидію Римської курії цю постанову сейм не ухвалив. У Вічному Місті побоювалися, що, отримавши такі повноваження, єпископи пізніше відмовляться від унії.

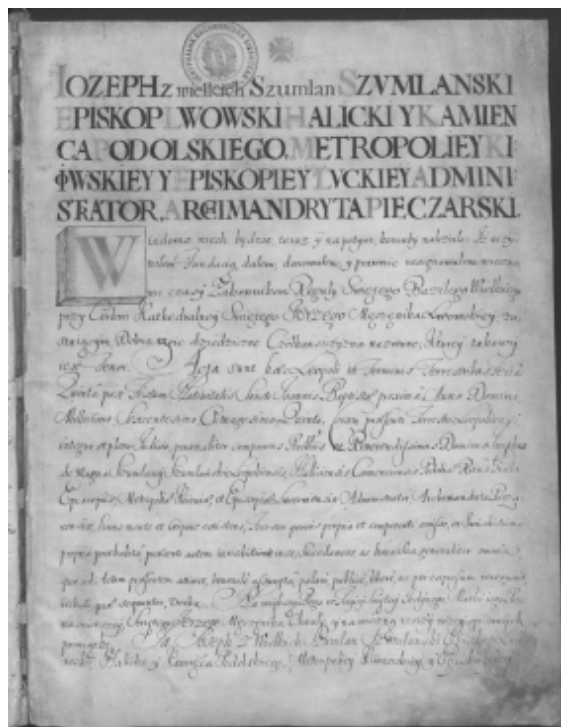
26 березня 1681 р. у королівському замку Варшави Шумлянський разом з перемишльським владикою Інокентієм (Винницьким) на Євангелії урочисто (і водночас таємно) склали католицьке Ісповідання віри, за формулою Урбана VIII, на руки київського латинського єпископа Яна-Станіслава Витвицького. У липні–серпні 1681 р. папа Інокентій XI надіслав вітальні листи обом руським владикам – львівському і перемишльському, заохочуючи їх до подальшого утвердження унії в краї¹⁰⁵. Рішення львівського єпископа про збереження в таємниці своєї конверсії підтримав король. Відкритий перехід Шумлянського на унію міг би відштовхнути козаків від участі в антиосманській лізі. Окрім того, однією з головних цілей політики Яна Собеського було приєднання до Речі Посполитої Молдавії, де на підтримку короля виступало православне духовенство на чолі із сочавським митрополитом Доситеєм. Тому оприлюднення факту католицтва львівського владика могло змінити позицію православних волохів. Протягом подальших двадцяти років між Шумлянським, королівським двором, Апостольською нунціатурою у Варшаві, київським унійним митрополитом та Римською курією тривали напружені й сповнені взаємних підозр і звинувачень перемовини щодо умов і часу приступлення Львівської єпархії до єдності зі Святішим Отцем, а також відновлення на її основі Галицької митрополії (“per stabilire di nuovo la Metropolia d’Alicz”)¹⁰⁶.

Не отримавши з Москви дозволу, Шумлянський 21 квітня 1692 р. звернувся з пропозицією відновити Галицьку митрополію до папського нунція, проте отримав відмову. Оскільки план львівського єпископа передбачав наявність у Польсько-Литовській державі двох унійних митрополій – Київської та Галицької, Римська курія побоювалася розколу в Руській Католицькій церкві. Плани владики Йосифа відновити й очолити Галицьку митрополію не були реалізовані в т. ч. у зв’язку з негативним ставленням королівської адміністрації до контактів православних в українсько-білоруських землях із закордонними східними єрархами, з огляду на прагнення властей укласти “нову унію”, а також внаслідок опозиції з боку митрополита Кипріана (Жоховського), на думку якого львівський архиєрей завжди зважував.

21 липня 1696 р., після смерті короля Яна Собеського († 17 червня 1696 р.), Шумлянський надіслав листи білгородському воєводі князю Борису Р. Шереметьєву та київському митрополитові Варлааму (Ясинському), опубліковані у “Літописі Самійла Величка” (глава 37). В обох посланнях повторюється фраза: “Помер король, померла й унія” (мається на увазі прийняття владикою унії за “наполяганням” Яна Собеського); тим самим Шумлянський підкреслював свою вірність Православній церкві. У 1697 р. луцький латинський канонік Анджей Лонський оприлюднив факт складення Шумлянським католицького Ісповідання віри у 1681 р., що призвело до напруження у стосунках між владикою й православною шляхтою Галицько-Львівської Русі. Після двох десятиліть конфліктів зі Ставропігією, сумнівів, непорозумінь, хитань і маневрування між Римом, Московією та Варшавою Йосиф (Шумлянський), поставлений перед фактом ймовірної втрати подільської частини своєї єпархії, зважився на відкрите проголошення єдності зі Святим престолом. “Нову унію” 1700 р. Львівського владцтва із Римським Апостольським престолом уможливили, серед іншого, тогочасні політичні обставини: ослаблення козаччини та перенесення кордонів Українського Гетьманату далеко на схід, стабілізація відносин Речі Посполитої з Московією після миру Гжимултовського 1687 р. та конфесіоналізація внутрішньої політики короля Яна III Собеського (1674–1696) і його наступника Августа II (1696–1733)¹⁰⁷, основою якої стала відмова від проекту порозуміння з козаками на зразок Гадяцької

4

5

Ілюстрації: 4. Святительська грамота грецьких православних єрархів про хіротонію Йосифа (Шумлянського) в парафії Висічка на Західному Поділлі. 1668 р. (ІР НБУ). 5. Титульний аркуш фундаційної книги Святоюрського монастиря. 1685 р. (ЛННБ. Відділ рукописів).

6

7

Ілюстрації: 6. Антимінс Йосифа (Шумлянського). 1687 р. (НМЛ). 7. Титульний аркуш “Метрики” Шумлянського. 1687 р. (НМЛ).

угоди та фаворитизація уніатів коштом православних¹⁰⁸.

Одним з головних інституційних важелів, які Шумлянський використав для реалізації своїх унійних планів, стали єпархіальні собори 1694 та 1700 рр. (25 квітня і 1 липня). Перший за владництва Шумлянського унійний форум скликано 16 грудня 1694 р., на підставі королівського універсалу¹⁰⁹. Тоді у Львові зібралися 50 представників різних монастирів, братств і шляхти, а також численне парафіяльне духовенство¹¹⁰. Частина учасників цього зібрання виявила відверту опозицію унійному планові: вони заявили, що собор, з огляду на свою непрезентативність, не компетентний вирішувати такого важливого питання. Як наслідок, багато шляхтичів і ченців покинули собор, а намісники, парафіяльний клир спільно з нунцієм Аккорсі подалися до катедральної каплиці та задекларували свій унійний вибір¹¹¹. Цей собор цікавий тим, що на ньому Йосиф (Шумлянський) уперше прилюдно задекларував власну еклезіологію локальної унії, а також виклав мотивацію такого вчинку: “Ми без глави, без зверхности, без церковного права перетворимося на лютерів, кальвінів і втягнемося в різні конфлікти, й не тільки нас Господь Бог полишить, а й засудить. [...] Я прихилитися до московського патріарха не буду – бо до нього наша Русь ніколи не належала; до київського митрополита не хочу, бо він не є нашим вибраним первоєрархом, через що Московією були порушені наші права, зокрема, „Пункти примирення” світлої пам’яті короля Володислава. До константинопольського патріарха не можу – не лише тому, що там немає жодного ладу, оскільки й нині там є кілька патріархів, а й тому, що уже й сеймова конституція 1677 р. усім нам, русі, загородила до нього дорогу”¹¹².

Попри часткову невдачу собору 1694 р., Йосиф (Шумлянський) 8 листопада 1699 р. повідомив Конгрегацію поширення віри про свою готовність публічно проголосити унію Львівської єпархії з Римською Апостольською столицею. Причому зробити це владика мав намір уже на найближчому сеймі¹¹³. Проте здійснив він це тільки наступного року, провівши єпархіальний собор на Неділю Мироносиць, 14 (25) квітня 1700 р., у катедрі Св. Юрія. Більшість його учасників становили намісники і “визначніші” парохі – прихильники Шумлянського. Собор ухвалив, аби владика відбув до Варшави й особисто прийняв унію, а також рекомендував йому видати пастирське послання до духовенства про перехід єпархії під зверхність Римської Апостольської столиці. Про наміри єпископа дізналися львівські братчики Г. Кореневич, С. Ласковський і Г. Драгонович, які не пізніше 19 травня 1700 р. повідомили російському послуві Судейкіну про зростаючі “переслідування” православних у Львівській єпархії та про від’їзд Шумлянського до Варшави для офіційного прийняття унії.

Незважаючи на енергійні протести Успенської ставропігії, священники та єпископ відкрито приступили до унії з Римом. 6 червня (за іншими даними, 16 травня) 1700 р. у варшавському храмі оо. капуцинів під час Літургії Шумлянський прийняв присягу на вірність Римській церкві. Єпископ відмовив католицьке Ісповідання віри у присутності короля, примаса Речі Посполитої архієпископа Августина Радзівєвського, нунція Джованні Антоніо Давія і сенаторів. Йосиф відправив відповідну декларацію префекту Конгрегації поширенні віри Карло Барберіні¹¹⁴, а 22 грудня того ж року він повторно склав Символ віри¹¹⁵. Ставропігія, довідавшись про це, зібрала надзвичайне засідання, за участі інших львівських братств, на якому закликала до взаємної солідарності, аргументуючи свою позицію “перемінами в православ’ї”, що їх могла принести унія¹¹⁶. 15 червня 1700 р. король Август II видав диплом, яким зрівняв у правах духовенство Львівської єпархії з католицькими клириками¹¹⁷. За унійними парафіями й обителями затверджувалися володіння і бенефіції, монастирі були звільнені від повинностей і податків, заборонялося примушувати священників-уніатів до “хлопських робіт”. Русинам на рівних правах з римо-католиками дозволялося служити в магістратах, споруджувати будинки, купляти землю. Усім православним у Львівській єпархії тим самим дипломом короля було наказано прийняти унію (“*ażeby dissydenes in religione ad gremium Sanctae Matris Ecclesiae przyść y złączyc się mogli, y to wszystko wyznać, co S[więta] Matka Kościół Rzymski Katolicki wyznawa y wierzy*”)¹¹⁸.

Після повернення з Варшави, Йосиф (Шумлянський), за порадою нунція, знову організував у Львові 1 липня єпархіальний собор. Очевидно, саме про цей форум духовенства як “дуже довготривалу конференцію” інформував у своєму листі до кардинала Барберіні у Римі Давія¹¹⁹. На цьому унійному зібранні клир, після урочистої Служби Божої, склав на руки папського посла Католицьке ісповідання віри. Пізніше, 9 липня, ту саму процедуру, за присутності великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського, здійснили представники всіх львівських братств, за винятком ставропігійського. Через два дні, 11 липня, Шумлянський уперше відслужив Літургію, згадуючи “філіокве”, та прилюдно проголосив унію¹²⁰. Загалом проголошення єдності Львівської єпархії з Римським Апостольським престолом та особисто Йосифом (Шумлянським), і єпархіальними соборами 1700 р., не спричинило якогось помітного напруження у внутрішньому житті владництва. Одним з небагатьох прикладів “підтримчих дій” коляторів у запровадженні унії в підлеглих їм за правом патронату парафіях “грецького

обряду” є “універсал” Станіслава Яблоновського від 29 червня 1700 р. Цей документ, адресований адміністраторам його маєтків, заохочує руське духовенство до послуху львівському владиці. За “відповідної поведінки”, Яблоновський обіцяв священникам звільнення від усіх повинностей, послуг і податків¹²¹. Джерела так само не нотують масових виступів проти унії представників парафіяльного клиру, монашества, церковних братств і мирян (насамперед міщан і нобілітету). Поодиноким свідченням про тогочасні настрої русинів є “Хроніка міста Львова”. Під 1702 р. вона повідомляє, що тоді у місті серед міщан, у зв’язку з вибухом на Правобережній Україні “Другої Хмельниччини” Палія і Самуся, виникли побоювання, “щоб це повстання не поширилося на Галицьку Русь, зокрема тому, що після прийняття Шумлянським унії настрої посполитого люду були неспокійні”¹²².

З іншого боку, “нова унія” викликала занепокоєння як царського двору в Москві, так і папської курії у Вічному Місті. Отримавши від варшавського нунція докладну інформацію про успішне навернення Львівської єпархії до єдності з Римом, Конгрегація поширення віри уже 1700 р. виявляла стурбованість “сприйняттям католицької релігії”¹²³ частиною духовенства, деякими шляхтичами та монахами спільнотами. Зокрема, йшлося про ченців Крехівської обителі, що налічувала тоді понад 80 іноків та отримувала щедрі пожертви від московського царя і православних з Києва¹²⁴. 29 вересня 1700 р. король Август II написав листа Йосифові (Шумлянському), реагуючи тим самим на скарги російського царя Петра I та його варшавського посланника. Ті вважали “поширення св. унії [...] порушенням давнього права і московських трактатів”, а самого Шумлянського трактували як особу, котра “грецьку релігію викорінює гвалтовним способом, відбирає церкви та примушує людей до прийняття”¹²⁵. Взимку і навесні 1707 р. цар Петро I тричі побував у Львові і в березні дозволив Успенському братству безмитний продаж виданих у братській друкарні книжок у містах Лівобережного Гетьманату, що було одним з головних джерел забезпечення діяльності конфрастерії¹²⁶.

Август II, побоюючись загострення відносин з Росією, застерігав львівського владику, щоб навернення до єдності з Римом відбувалося “відповідним чином”, а сама “грецька релігія” має бути “заспокоєна”¹²⁷. У відповідь Шумлянський пояснив, що своїм приступленням до унії аж ніяк не хотів зашкодити політичному союзові Речі Посполитої з Росією. Далі в листі знаходимо унікальні відомості про політичну легітимізацію Шумлянським унії та його особисті уявлення про неї як корпоративний акт української етноконфесійної спільноти Галицько-Львівської Русі та Поділля, здійснений “не без відома всієї моєї Львівської єпархії”. Владика Йосиф також рішуче відкинув звинувачення у насильному характерові “нової унії”, адже “ані тут у Львові, ані в усій Львівській єпархії галасів не чути”. На переконання пастиря, у “Львівській і Кам’янецькій єпархії панує свята згода”, а він сам не має в чому виправдовуватися перед царем, “бо ми до нього не належимо”¹²⁸. Обережна й виважена поведінка Йосифа (Шумлянського), а також його попередні контакти з Москвою у 80–90-х рр. XVII ст. врятували львівського владику від тієї сумної долі, яка спіткала луцького унійного єпископа Діонісія (Жабокрицького) та львівського латинського архиєпископа Константина Зелінського, котрих за нелояльність до Кремля і саксонської династії було ув’язнено і вивезено вглиб Росії¹²⁹.

З-поміж церковних інституцій, які за життя владики Йосифа не приєдналися до унії, були Успенська ставропігія (визнала зверхність Риму в 1709 р.), Крехівський Преображенський¹³⁰ та Угорницький Михайлівський монастирі (прийняли унію у 1721 і 1724 рр. відповідно), Словітський Преображенський жіночий монастир (став унійним бл. 1718 р.) і Манявський скит разом з кількома залежними від нього обителями (“філіями”) на Покутті (Коломийська і Товмацька), що функціонував як православний аж до його ліквідації в 1785 р.¹³¹ Процес переходу Львівського Успенського братства на унію, досить ґрунтовно вивчений Олександром Киричук¹³², відбувався на тлі гострого конфлікту з владикою Йосифом (Шумлянським). Після проголошення унії на соборі 1700 р. Шумлянський, за підтримки коронного гетьмана Яблоновського, заволодів Успенською братською церквою у Львові, прагнучи перетворити її на “катедру”, тобто “столичний престол” Львівської єпархії¹³³. 8 лютого 1701 р. єпископ в односторонньому порядку оголосив про приєднання Ставропігії до унії, покликаючись на пофальшовані підписи частини її членів, з допомогою магістрату силоміць захопив Успенську церкву і демонстративно відправив там Св. Літургію.

Своєю чергою, король Август II, намагаючись зберегти союзницькі зобов’язання перед царським урядом, у червні 1700 р. видав братчикам охоронні грамоти і звелів львівському старості забезпечити Ставропігії безпеку¹³⁴. 24 лютого наступного року, завдяки енергійним зусиллям нового російського посла у Варшаві князя Г. Долгорукого, польський король наказав Шумлянського більше не утискати Ставропігію, аби вона “залишалася при своїх колишніх свободах”¹³⁵. Львівський владику мав усунути з Успенської церкви свій “єпископський престол” та номінувати сюди нових священників, замість тих, яких він попереднього року “на святих Петра і Павла” змусив до прийняття унії¹³⁶. Частковий успіх

Успенської конфраатернії у протистоянні з Шумлянським пояснюється тогочасною політичною кон'юнктурою. Участь у Північній війні вимагала від короля Августа II дуже уважного ставлення до вимог царя Петра I стосовно захисту “прав дисидентів” у Речі Посполитій¹³⁷. Пастирським листом від 11 червня 1704 р. владика Йосиф змушений був підтвердити права і привілеї Ставропігії та відкликати свої претензії до неї¹³⁸. Тим часом Успенське братство, послуговуючись топосом захисту православної віри, не уявляло свого існування поза еклезіальною традицією Львівського владичтва, шукаючи такої формули *modus vivendi*, яка б гарантувала, з одного боку, збереження його автономного (ставропігійного) статусу, а з іншого, забезпечила б відносно безболісне пристосування до нового унійного дискурсу. І така компромісна формула була знайдена. За посередництва апостольського нунція в Речі Посполитій Ніколо Спінолі та Конгрегації поширення віри Йосиф (Шумлянський) остаточно відмовився від амбіційного плану підпорядкування братства, натомість сама Ставропігія перейшла під безпосередню юрисдикцію Римського Апостольського престолу¹³⁹. 2 березня 1708 р. братство заявило про готовність визнати зверхність Святішого Отця, а вже 5 квітня 1709 р. папа Климент XI (1700–1721) потвердив його ставропігійний статус, звільнивши з-під юрисдикції львівського єпископа¹⁴⁰.

Богословські та літературні твори

Йосифові (Шумлянському) атрибуують принаймні два твори морально-повчального змісту: “Зерцало для огляду і кращого розуміння віри святої, Святих Тайнств, Десятислів'я Божого, гріхопадіння людського, духовним і світським людям доречне” (Унів, 1680)¹⁴¹ та “Метрика, або реєстр, для порядку Церкви Святої та кориснішої інформації світському духовенству, видана у Львівській єпископській друкарні, при обителі Святого Великомученика Христового Георгія Побідоносця місяця жовтня року Божого 1687” (Львів, 1687)¹⁴². В обох працях відображено насамперед архиєпископський досвід самого Шумлянського.

Підручник з богослов'я Руської церкви – “Зерцало”, був виданий 2 жовтня 1680 р. в Унівській друкарні. Твір певною мірою наслідує працю Кирила (Ставровецького) “Зерцало богослов'я”¹⁴³, має передовсім повчальний характер, а наприкінці містить інструкцію єпархіальному духовенству, де регламентовано обов'язки протопресвітерів і парафіяльних священників, а також розроблено систему церковного нагляду за клиром¹⁴⁴. Книга починається з розділу “Про артикули віри” з викладом православного Символу віри, де, зокрема, критикується католицький догмат про *Filioque*. У другому розділі – “Про сакраменти, або ж тайни”, представлено православне вчення про Святі Тайни. Поясненню десятислів'я присвячений розділ “Про десять заповідей Божих”. Тлумачення Господньої молитви викладено у розділі “Про молитву до Господа Бога”. П'ятий розділ має назву “Роздуми про гріхопадіння людські. До перестороги священникам і духовним подається, аби віддали, які гріхи до розрешення самого єпископа належать, а з яких священники мають владу розрішати”. Тут перераховані гріхи, котрі може відпустити клирик, та гріхи, розрешення яких належать до компетенції владики. До останньої категорії віднесені чарівництво, ворожіння, знахарство, цілительство з використанням освячених речей. Шумлянський пише, що ворожінням у його єпархії займаються навіть деякі парохі, які для цього використовують Євангеліє і Псалтир, ладан і навіть Св. Дари. Таких священників він уважав необхідним позбавляти сану.

У цьому творі вперше у практиці ранньомодерної Київської митрополії докладно кодифіковано обов'язки протопресвітерів і парафіяльного клиру, а також запропоновано тогочасну систему нагляду за діяльністю душпастирів. Ці питання обговорюються у шостому розділі – “Як мають отці протопопи, а як священники і весь клир духовний у церковних справах поводитися”. Протопопи повинні були презентувати на соборі сповідників і священників свого церковного округу та повідомляти єпископові про причини відсутності на зібранні інших єреїв. “Зерцало” недвозначно вимагало участі в єпархіальних соборах усього духовенства єпархії. Духовних отців зобов'язували прибути на зібрання висповіданими (наголос робився на щомісячній сповіді), про що вони мали подати відповідне свідоцтво та отримати розрешення в разі порушення канонічних приписів. Парохі привозили зі собою для єпископської ревізії метрики, богослужбові книги, антиминоси, проповідницьку літературу. “Зерцало” описує “науку”, з якою правлячий архиєрей звертався до учасників собору. Йшлося найперше про приписи щодо уніфікації літургійної практики¹⁴⁵. У цьому розділі також опубліковано розлоге повчання про необхідність провадження у парафіях метричних книг для реєстрації хрещень і вінчань¹⁴⁶. Львівський владика охарактеризував метрики як важливий елемент сакраментальної традиції Православної церкви, без якого неможливо досягнути канонічного порядку в уділюванні Св. Тайн. Шумлянський намагався таким чином призвичаїти священників до канцелярської роботи, прищепити душпастирські засади обліку парафіян. “Зерцало” вимагало від парохів провадження двох видів метричних записів – хрещення і

вінчання. Акт впису мав фіксувати верифіковану дату хрещення, християнське ім'я народженого, ім'я та прізвище його батьків і кумів, територіальне і соціальне походження. Відповідні відомості духовний отець повинен був вносити і в метричну книгу вінчаних¹⁴⁷.

Інша, значно об'ємніша праця Шумлянського – “Метрика”, адресувалася парафіяльному (світському) духовенству. Метою видання книги, за словами її автора, було “виправлення звичаїв непристойних священників”. Пам'ятку пастирського богослов'я Київської митрополії необхідно розглядати саме з такої перспективи: “Оця апостольська наука людей пресвітерського сану є така благопотрібна, що якби хтось із них знехтував нею, то не тільки єрейського сану та гідності не був би достойний, а й підпадав би під вічну клятву [...]. Тому й ми, вищейменований єпископ, відповідно до апостольської науки, у нашій новофундованій друкарні Львівської катедри видаємо у світ нову книжечку, названу “Метрика”, проте нічого в ній нового не вигадуємо і не пишемо, але все, що спочатку апостоли Христові та Святі Отці на повчання нам написали і Соборній Церкві Божій передали”¹⁴⁸. Владика Йосиф наголошував, що для кращого розуміння клиром його настанов він писав не церковнослов'янською мовою (“не словенским языком”), “а нашим природжоним руським діалектом”.

Перша частина праці – “Що значить, для чого і як давно є в Церкві Божій, тут стисло описується”, містить короткий огляд православних таїнств і традицій. У другій частині – “Метрика, або друга книга. В супружестві вінчаним, для снаднійшої інформації духовних світських”, владика Йосиф обґрунтовує важливість ведення при кожній церкві метричних книг, покликаючись при цьому на приписи Київського митрополичого собору 16 грудня 1646 р., а також текст Требника Петра (Могили)¹⁴⁹. Автор наголошує на важливості метричних книг, без яких неможливо забезпечити канонічний порядок у парафіяльному житті. З виходом у світ “Метрики” реформа, розпочата у 1680 р., набула виразної динаміки, оскільки у своїй праці Шумлянський запропонував духовенству новий формуляр метрик, в який повинні були вноситися записи не тільки про хрещених і вінчаних, але й списки живих і померлих членів християнської спільноти. У третій частині – “Предмова до священників мирських про свята”, єпископ перераховує найголовніші церковні празники, під час яких православним не можна працювати, а також менш важливі свята, коли після обіду “прості люди” могли виконувати різноманітні роботи. Наведений реєстр свят не був випадковим. Шумлянський у своїй передмові наголошував на труднощах, яких зазнавали вірні Львівської єпархії після запровадження у Речі Посполитій григоріанського календаря. Він також пише про скарги селян і ремісників на те, що не тільки польські пани й урядники, але інколи навіть священники, побоюючись державних урядників, примушували їх до праці в православні свята. Завершує твір четверта глава – “Нравоученіє від нас, єпископа, вам, мирським среям, таке надається”, в якій представлено пастирське повчання священникам.

Найбільше уваги “Метрика” приділяє православному духовенству – його освіті, культурному рівню, соціальним практикам та суспільному статусу. Таким чином, йдеться про масштабне застосування єрархією постмогилянської доби еклезіальних методів дисциплінування та “цивілізування” парафіяльного клиру¹⁵⁰. Ця модернізаційна програма чітко простежується в розгорнутих, по-пастирськи турботливих і водночас не позбавлених місцевого колориту приписах щодо підготовки клириків до єрейських свячень і практичних порадах, як позбутися їм людських вад та уникнути симонії¹⁵¹. Про рішучі наміри Йосифа (Шумлянського) реалізувати культурно-релігійну програму оновлення Львівського православного владичтва свідчать його настійливі вимоги до священників (з покликанням на авторитет апостолів і Св. Отців Церкви) позбутися гріха пияцтва¹⁵². У такому ж руслі викладено у “Метриці” й приписи щодо поведінки у публічних місцях і такого зовнішнього вигляду парохів, що вказував би на їхню належність до духовного стану й підтримував би відповідний соціальний статус у стосунках з парафіянами, а також із представниками світської влади і “панамі-коляторами”¹⁵³. Шумлянський у “Метриці” заохочує священників відправляти синів до навчальних закладів: у Києво-Могилянську академію, католицькі школи у Львові, Ярославі, Кракові, інших містах. Єпископ наголошує на високому рівні навчання у Гошанській колегії при місцевому Михайлівському монастирі, що перебувала під безпосереднім управлінням Шумлянського: “А кому до Києва далеко, посилай до Гощі, може і тут повчитися добре як руського, слов'янського, так і латинського і польського письма і мови. Я сам маю і мати обіцяю на таких моє пастирське око”¹⁵⁴.

Водночас, у дискурсі православної конфесіоналізації¹⁵⁵, владика Йосиф прагнув уніфікувати богослужбові й сакраментальні обряди та кодифікувати публічний релігійний культ і побожні практики мирян, що й надалі зберігали ознаки дохристиянських язичницьких вірувань і потребували застосування нових методів євангелізації: “Майте віру добру, непохитну і щодо правд [віри], і щодо всіх Сакраментів, або Святих Таїнств, прийнятих у Православно-Католицькій Церкві і непорушно бережених, не вірте жодним забобонам і бабським байкам, як ділам негідним”¹⁵⁶. Священникам владика наказував ретельно

відправляти богослуження, не опускаючи частини Служби Божої, як можна рідше їздити на ярмарки й на світські празники, де клирики перебували в оточенні “простих людей”, аби не компрометувати себе перед “панами”-коляторами. Шумлянський також вимагав від духовенства стриманої поведінки під час святкових учт, помірності в їжі, питтї та у словах.

Особливий наголос Шумлянський робив на зовнішньому виглядові священників та їхній поведінці у громадських місцях як важливому індикатору їхнього соціального статусу. Він писав, що в минулому багато духовних отців зовні нічим не відрізнялися від селян, через що колятори парафій зневажали православних клириків, а католицьке духовенство їх висміювало. Тому влади́ка Йосиф вимагає, аби єреї були охайно вбрані, носили дорогий одяг і взуття. Якщо ж священники матимуть дорогий одяг, то виглядатимуть “пристойно станові своєму духовному” й будуть подібні більше на “панів”, аніж на селян. Тоді й парафіяни, і “пани” поважатимуть єреїв як “благородних і чесних”. Шумлянський суворо забороняв клирикам ходити в “постолах”; за цей проступок винних викликали на духовний суд “през інстигаторів духовних”. Про “благородність” священнослужителів, на думку єпископа, свідчило також уміння укладати проповіді, які вимагалося говорити в храмах кожної неділі та на празники. Кожна проповідь мала б стосуватися духовних тем і не повинна була містити “байки” чи жарти. Львівський влади́ка рекомендує тлумачити парафіянам Символ віри, ангельське привітання Богородиці й інші молитви, а ще краще рецитувати їм “учительні й богонатхнені книги”, зокрема працю Шумлянського “Зерцало”.

Важливою складовою “Метрики” Шумлянського є “Повчання” (“Нравоученіє”)¹⁵⁷, що виголошувалися на щорічних єпархіальних зібраннях клиру. Акумулявавши особистий пастирський досвід львівського влади́ки, богословський трактат виразно апелював до могилянської реформи й підкреслював її континуїтет у Львівській єпархії. Завершує “Метрику” публікація священничої присяги зі стислим коментарем та похвали влади́ки Йосифа королеві Яну Собеському, який надав привілей про відкриття Святоюрської єпархіальної друкарні, де й була видана книга (автор наголошує, що отримані від продажу “Метрики” кошти підуть на утримання друкарні).

Про літературний хист Шумлянського свідчать його вірші, написані розмовною українською мовою й присвячені подіям, в яких єпископ приймав безпосередню участь. Так, у вірші про Віденську битву 1683 р. (“Послухайте, що з вас живо”), розповідається про героїзм і втрати, яких зазнали польські війська в цій баталії, коли сам влади́ка Йосиф був поранений у плече. Наприкінці звучить заклик до всіх християн Речі Посполитої об’єднатися в боротьбі проти мусульман, проте свої слова архисреї адресує і запорозьким козакам: “Запорожці, станьте з нами, адже буде Бог за вами”¹⁵⁸. Ідентичний за змістом вірш був укладений Шумлянський як критика на адресу гетьмана Івана Самойловича за відмову останнього від участі у Віденській битві. У ньому львівський єпископ, зокрема, промовляє: “Жалься, Боже, на гетьмана Самойловича Івана, який наказав християнам піти проти бусурманів”. Цей літературний твір увійшов до “Літопису Самійла Величка”¹⁵⁹. На думку Михайла Возняка, Шумлянський також є автором вірша “Ой летіла голубонька з України”, що згодом став народною піснею¹⁶⁰.

Примітки:

¹ Досі неперевершеною працею про харизматичну постать Йосифа (Шумлянського) є блискуча монографія члена НТШ Миколи Андрусяка, видана у міжвоєнний період у Львові: *Andrusiak M. Józef Szumlański, pięć biskupów lwowski (1667–1708): Zarys biograficzny.* – Lwów, 1934. Перебуваючи на еміграції, науковець опублікував серію науково-популярних нарисів про львівського влади́ку та його єпархію: *Андрусяк М.* Львівське, Галицьке й Кам’янець-Подільське православне (в 1539–1700 рр.) та й уніятське (в 1700–1808 рр.) єпископство у Львові // *Логос.* – Йорктон, 1959. – Т. 10. – Ч. 1. – С. 43–49; Ч. 3. – С. 201–205; Ч. 4. – С. 256–264; 1960. – Т. 11. – Ч. 1. С. 30–36; *Його ж.* Львівський єпископ Йосиф Шумлянський та його змагання за права для духовенства й об’єднання церков // *Там само.* – 1978. – Т. 29. – Ч. 1. – С. 23–58; 1979. – Т. 30. – Ч. 3. – С. 193–214; Ч. 4. – С. 292–307. Із сучасної дослідницької перспективи діяльність Шумлянського у порівняльному ключі розглядається Петром Вавженюком зі Стокгольма: *Wawrzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine: The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708.* – Stockholm, 2005; *EjUSD. Social Disciplining and Social Control in the L’viv diocese during the Episcopate of Iosyf Shumliansky in the European context // Україна XVII ст.: Суспільство, філософія, культура: Зб. наук. праць на пошану пам’яті проф. В. М. Нічик.* – К., 2005. – С. 347–366; *EjUSD. Violence among Parish Priests as Communication of Status and Authority in the Diocese of Lviv, 1668–1708 // Litauen und Ruthenien: Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jh.) / Hrsg. S. Rohdewald.* – Wiesbaden, 2007. – P. 233–252. Одна з перших спроб представлення цієї історичної постаті як руського шляхтича й пастиря, в

дискурсі тогочасного польського романтизму, належить перу о. Компаневича, рукопис статті якого видав 1841 р. Людвік Зелінський: *Ks. Jozef Szumlański, biskup r. g. lwowski i Kamieńca Podolskiego: Vijografija. (Materijały złożył ks. Kompaniewicz, skrześlił L. Zieliński) // Lwowianin. – 1841. – Zesz. 12. – S. 268–280.* Загальний огляд його життєвого шляху та пастирської діяльності можна знайти у: *Біла С.* Унійна програма галицької ієрархії (кінець XVII ст.) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 1998. – Вип. 3. – С. 210–221; Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви. – Львів, 1996. – С. 269; *Петрушевич А. С.* Йосиф (Шумлянський) // *Галичанин. – 1862. – Вып. 1. – С. 119–120; Рудович І.* Коротка історія Львівсько-Галицької єпархії. – Жовква, 1902. – С. 37–42; *Його ж.* Унія в Львівській єпархії. – Львів, 1900. – С. 45–54, 58, 61–62; *Мирон [Франко І.]* Йосиф (Шумлянський), последний православный епископ Львовский и его “Метрика” // *Киевская старина. – 1891. – № 33. – С. 337–362; № 34. – С. 1–21; Шараневич И.* Йосиф Шумлянський, русский епископ Львовский од 1667 р. до 1708 р. // *Временник Ставропигийского ин-та с месяцесловом на 1897 г. – Львов, 1896. – С. 150–165; Chodykiewicz C.* Dissertationes historico-criticae manuscriptum // *Національний музей ім. [Митрополита] Андрея Шептицького. Відділ рідкісної та стародрукованої книги (далі – НМЛ).* – Ркл-128. – Арк. 60–61; *Deruga A.* Biskup Józef Szumlański (1667–1708). – *Lwów, 1935; Ejusd. Piotr Wielki a unicy i unja koscielna, 1700–1711. – Wilno, 1936. – S. 6–17, 57, 61–63; Pelesz J.* Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den altesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – *Wien, 1880. – Bd. 2. – S. 283–287, 337–341.*

² Див. невеликий за обсягом життєпис Шумлянського у: *Katalog zmarłych osob w zakonie [Św. Bazylego Wielkiego końca XVII – początku XVIII w.] // Архив Санкт-Петербургского института истории РАН (далі – Архив СПбИИ).* – Кол. 52 (Павла Доброхотова). – Оп. 1. – Ед. хр. 324. – Л. 19 об.

³ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. – Львів, 2007. – Т. 1: XI–XVI ст. – С. 242, 243 (№ 197).

⁴ *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600-1900) / Ed. A. G. Welykyj, P. B. Pidrutchnyj (далі – Litterae episcoporum).* – *Romae, 1974. – Vol. 3. – P. 274, 275 (док. № 165).*

⁵ *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. E. Janas, W. Klaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – S. 88.*

⁶ Архив СПбИИ. – Кол. 52. – Оп. 1. – Ед. хр. 324. – Л. 12–12 об.

⁷ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-354. – Арк. 14.

⁸ *Духовное завещание // Петрушевич А. С.* Акты, относящиеся к истории Южнозападной Руси // *Галицко-русская матрица. – Львов, 1868. – Вып. 3–4. – С. 35–51.*

⁹ *Летопись Подгорецкого мон-ря / Публ.: И. Я. Франко // Киевская старина. – 1890. – № 7. – С. 128.*

¹⁰ НМЛ. – Ркл-89. – Арк. 130.

¹¹ *Александрович В. С., Ричков П. А.* Собор святого Юра у Львові. – К., 2008. – С. 161, 162.

¹² Загальні біографічні відомості про цього єрарха можна знайти в: *Кметь В.* Желиборські // *Енциклопедія Львова. – Львів, 2008. – Т. 2. – С. 312–314; Серов Б. Н.* Афанасий (Желиборский Адам) // *Православная энциклопедия. – Москва, 2002. – Т. 3. – С. 714.* Його діяльність як пастиря та учасника укладення Гадяцької унії 1658–1659 рр. описана у: *Скоцилас І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 350–352, 570–572.

¹³ *Andrusiak M.* Józef Szumlański... – S. 25, 27–29.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. XVIII. – № 76. – Арк. 1; № 77. – Арк. 1; № 78. – Арк. 1–2.

¹⁵ Див. про нього: *Жеплинська О.* Натрунний портрет Олександра Свистельницького у збірці Національного музею у Львові // *Літопис Національного музею у Львові. – Львів, 2001. – № 2(7). – С. 103–107; Скоцилас І. Я.* Ієремия (Свистельницький Евстафий) // *Православная энциклопедия. – Москва, 2009. – Т. 21. – С. 290–292; Його ж.* Єпископ львівський, галицький і кам’янецький Єремія (Свистельницький, 1668–1676) // *Генеалогічні записки. – Львів, 2010. – Вип. 8. – С. 70–74.*

¹⁶ Докладніше цей конфлікт розглядається у: *Скоцилас І.* Галицька (Львівська) єпархія... – С. 580–584. Підбірку джерельних (переважно актових) матеріалів, пов’язаних з протистоянням між Свистельницьким і Шумлянським, раніше опубл.: *Андрусак М.* Боротьба за єпископську катедру // *Записки Чину Святого Василя Великого. – 1935. – Т. 6. – Вип. 1–2. – С. 85–200.*

¹⁷ Оригінали та копії цих грамот зберігаються в: ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 76. – Арк. 1; № 77. – Арк. 1; № 78. – Арк. 1; № 79. – Арк. 1; № 83. – Арк. 1; № 88. – Арк. 1; № 98. – Арк. 1; № 106. – Арк. 1; № 112. – Арк. 1. Див. також публікації документів у: *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією (далі – Акты ЗР).* – Санкт-Петербург, 1851. – Т. 5. – С. 113, 114 (док. № 70); *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторе (далі – Архивъ ЮЗР).* – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 285–288 (док. № СХ).

¹⁸ ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 73. – Арк. 1 (грамота церковнослов’янською мовою від 22 червня 1667 р.).

¹⁹ НМЛ. – Ркк-151. – С. 5–8.

²⁰ ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 98. – Арк. 1 (оригінал патріаршої грамоти грецькою мовою).

²¹ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-390. – Арк. 46.

²² ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 79. – Арк. 1 (грамота церковнослов'янською мовою з підписами грецьких єрархів). Антоній Петрушевич помилково уважав, що згадані грецькі єрархи здійснили хіротонію Шумлянського за наказом польського короля в Яссах наприкінці січня 1686 р. (*Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г.* – Львов, 1874. – С. 598).

²³ Події початкового етапу єпископського служіння Шумлянського також висвітлює: *Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza.* – Białystok, 1997. – S. 243, 244.

²⁴ Див. листи Собеського про підтвердження єпископства Йосифа (Шумлянського) та нелегітимність Єремії (Свистельницького) від 4 липня 1673 р. і 6 лютого 1676 р. (ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 106. – Арк. 1; № 112. – Арк. 1, 2).

²⁵ Грамота Методія про заборону митрополитові Антонію (Винницькому) ставити у Львові інших владик, окрім Шумлянського, та вигнання з міста псевдоєпископа Єремії (Свистельницького): ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 98. – Арк. 1.

²⁶ Заангажованість Шумлянського в тогочасне політичне життя Центральної та Східної Європи в широкому контексті дипломатичних відносин між Річчю Посполитою та Росією після миру Гжимултовського розкриває: *Kamiński Sulima A. Republic vs. Autocracy. Poland-Lithuania and Russia, 1686-1697.* – Cambridge (Mass.), 1993. – P. 221–228. Див. також: *Wawrzeński P. Confessional Civilising...* – P. 94–97.

²⁷ На тісні контакти владики Йосифа з різними представниками цього роду вказують його численні листи до Радзивилів за 1679–1702 р.: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.* – *Archiwum Radziwiłłów.* – Dz. V. – Sygn. 15911. – S. 1, 2, 4–6, 8, 9, 11, 14, 15, 17, 20, 24, 31, 32, 34.

²⁸ Ширше цей сюжет розкрито у статті автора: *Скочилія І. Ідея Гадяцької унії як легітимізація правового та матеріального статусу Східної церкви в Речі Посполитій (приклад Львівської єпархії) // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego.* – Warszawa, 2008. – S. 89–124.

²⁹ Йдеться про підтвердну грамоту короля Михайла від 10 жовтня 1669 р., якою руська громада Львова зрівнювалася у своїх правах з католицьким населенням міста. Цей привілей апробував попередні дипломи королів Жигимонта-Августа від 20 травня 1572 р. та Яна-Казимира від 29 січня 1649 р. Королівський диплом Львову 1669 р. було двічі конфірмовано Яном Собеським – 28 лютого 1676 р. та 6 жовтня 1697 р. (Опубл. у: *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упоряд. М. Капраль.* – Львів, 2000. – С. 45–51, 63, 64, 69, 70, 75, 76, 78, 79 (док. № 3, 10, 14, 18, 20)).

³⁰ Архів ЮЗР. – 1904. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 666 (док. № ССХLIX).

³¹ Привілей Львівському Успенському братству від 10 жовтня 1669 р. підтверджував давніші королівські грамоти ставропігії від 15 жовтня 1592 р. та 29 січня 1649 р. Грамота Михайла Вишневецького у березні 1676 р. була апробована Яном Собеським. (Опубл. у: *Привілеї національних громад...* – С. 57–59, 64, 65, 70, 71, 76–78 (док. № 7, 11, 15, 19)).

³² ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 89. – Арк. 1 (оригінал привілею на пергаменті). Див. також: Там само. – № 91. – Арк. 1–2 (копія документа, засвідчена 12 лютого 1782 р.). Грамоту від імені львівського владика того ж року облятував у Львівському гродському суді теребовельський намісник (“vicarius trembovliensis”) о. Михаїл Балицький: Архів ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 285–288 (док. № СХ).

³³ *Андрусяк М. Львівський Єпископ...* – Т. 29. – Ч. 1. – С. 35.

³⁴ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-657/28. – Арк. 1–1 зв. (оригінал “Інтеррогаторії” 1701 р. з боку о. Теодора Блонського, пароха Малих Дідушиць, проти бібрського старости Яна Даниловича); Центральний державний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ). – Ф. 765. – Оп. 1. – Спр. 76. Витяг скарги дідушицького пароха на бібрецького старосту, внесеної до книг Львівського гродського суду в 1702 р., зберігся у Львівському єпархіальному архіві: НМЛ. – Ркл-741. – Арк. 5–8 зв.

³⁵ НМЛ. – Ркл-175. – Арк. 39–40.

³⁶ Відомо, що Йосиф (Шумлянський) за свої кошти викупив у турків захоплені ними книги Вінницького гродського суду (Історическій очерк унії въ Брацлавщині и вліяніе школъ іезуитско-базилянскихъ на распространеніе унії // *Труды Комитета для историко-статистическаго описания Подольской епархии.* – Каменец-Подольск, 1887. – Т. 3. – С. 22).

³⁷ *Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем академією.* – К., 1856. – Ч. 1. – С. 205.

³⁸ НМЛ. – Ркк-89. – С. 1; Архів ЮЗР. – 1904. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 723.

³⁹ Див. упис привілею короля Яна II Казимира Антонію (Винницькому) “na metropolie kiiowską, halicką i wszytkiey Rusi” від 24 листопада 1663 р.: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 pp. / Підгот. до друку П. Кулаковський. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – С. 321–323 (док. № 122).

⁴⁰ Винницький фактично зберіг за собою тільки контроль над православними церквами Київської архієпархії у

Великому князівстві Литовському (“дієцезії нашій митрополитанській въ великомъ князѣвѣ Литовскомъ”), куди він у середині квітня 1679 р. призначив своїм митрополитом намісником о. Феофана (Креховецького), случького архимандрита (Архив ЮЗР. – 1871. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 30, 31 (док. № XVI)).

⁴¹ *Балик Б. І.* Інокентій Іван Винницький, єпископ перемиський, самбірський, сяніцький (1680–1700). – Рим, 1978. – С. 76; *Bieckowski L.* Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce / Pod red. J. Kłoczowskiego.* – Kraków, 1969. – Т. 2: Wiekі XVI–XVIII. – S. 855.

⁴² *Андрюсяк М.* Львівське... // 1959. – Т. 10. – Кн. 3. – С. 204; *Його ж.* Львівський єпископ... – 1978. – Т. 29. – Ч. 1. – С. 24, 36.

⁴³ ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 135. – Арк. 1–2 (оригінал).

⁴⁴ *Andrusiak M.* Józef Szumlański... – S. 96.

⁴⁵ Архив ЮЗР. – 1871. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 74, 75 (док. № XXXVII).

⁴⁶ *Andrusiak M.* Jyzef Szumlacski... – S. 102.

⁴⁷ Збереглася скарга Гедеона (Четвертинського) від 8 лютого 1689 р. до московського патріарха Йоакима про те, що “Йосифовы приказчики ездят по софийским деревням, берут с крестьян софийских медовою и пашенною дань и другие поборы, а старосты его поповские с попов Киевской епархии взыскивают деньги за антимины и св. миро”. Аналогічного змісту супліка в 1691 р. була подана Варлаамом (Ясинським), який визнає юрисдикцію Шумлянського “под самым почти Киевом” (*Болховітінов С.* Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии // *Його ж.* Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 184, 188).

⁴⁸ НМЛ. – Ркл-58/1. – Арк. 59 зв.–61 зв., 64.

⁴⁹ НМЛ. – Ркк-89. – С. 87.

⁵⁰ Архив ЮЗР. – 1871. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 115, 116 (док. № LV).

⁵¹ НМЛ. – Ркл-157. – Арк. 52 зв., 54 зв. Опубл.: *Скоциляс І.* Книга реєстру катедратика Львівської православної єпархії 1680–1686 років // *Записки НТШ.* – 2008. – Т. 256. – С. 646.

⁵² НМЛ. – Ркк-89. – С. 68, 72, 77, 88, 97, 126.

⁵³ НМЛ. – Ркк-89. – С. 33, 35, 41, 44, 45, 47, 48, 54, 57, 58, 60, 67, 70, 73, 75, 76, 78, 80, 81, 83, 93, 96, 98–100, 104.

⁵⁴ НМЛ. – Ркк-89. – С. 33, 47.

⁵⁵ *Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussiae epectantes / Ed. A. G. Welykyj, E. Kaminskyj* (далі – *Congregationes Particulares*). – Romae, 1957. – Vol. 2: 1729–1862. – P. 277. Документи Київської митрополії не підтверджують юрисдикційної залежності від Святоюрської катедри Фастівського (у 1710 р. його очолював о. Іван Василевич-Вервиця), Чигиринського та деяких інших православних намісництв Південної Київщини. (Див. запис у збірнику “Вінець Христов” Антонія Радивиловського з 1710 р. про дарування книги “**чесномуу ѡтциу Ивѣннуу Василенвичу Вербѣцѣу намѣснечу хвѣстовскомуу**”: *Шамрай М.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005. – С. 189 (№ 338)).

⁵⁶ Цит. за: *Andrusiak M.* Józef Szumlański... – S. 116.

⁵⁷ Загалом Римський Апостольський престол, у звичних для нього конфесійних посттридентських категоріях, визнавав юрисдикцію Йосифа (Шумлянського) на Брацлавщині саме як адміністратора Київської архієпархії, а не як львівського єпископа. Папський престол особливо наголошував на його заслугах у поширенні на теренах Правобережної України унії. Причому Римська курія мала на увазі не тільки той короткотривалий період, коли владика Йосиф адміністрував Київською митрополією в Речі Посполитій як унійний єпарх (1700–1708 рр.), але й відносила до часів “унійного апостолату” і роки, коли Шумлянський був формально православним пастирем, хоч і склав таємно 1677 р. Католицьке ісповідання віри. На думку кардиналів, Шумлянський “здобув повну юрисдикцію у Брацлавському воєводстві апостольським шляхом, тобто через унію з Апостольською столицею, [коли] католицьку віру прийняли клир і люд його єпархії, включно з брацлавськими [деканатами]”. На їхнє переконання, “якщо хтось у Брацлавському чи Київському воєводстві, завдяки турботі згаданого Йосифа, і прийняв католицьку віру, – це треба зарахувати йому не як єпископові львівському, а як адміністраторові митрополії [...]. Його Львівська катедра ані апостольським шляхом, ані за будь-яким іншим правом не здобувала юрисдикції над згаданими воєводствами й не мала її” (*Congregationes Particulares.* – Vol. 2. – P. 269).

⁵⁸ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. / Сост. *Т. Г. Таурова-Яковлева.* – Санкт-Петербург, 2007. – Вып. 1. – С. 33 (док. № 55); *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. – S. 162–190.

⁵⁹ *Кургановичь С. В.* Діонісій Жабокрицький, єпископ Луцький и Острожський. Историко-біографический очеркъ. – К., 1914. – С. 163, 164, 317, 318 (Приложение); *Deruga A.* Piotr Wielki a unicy i unja kościelna, 1700–1711. – Wilno, 1936. – S. 22, 30, 31.

⁶⁰ Архив ЮЗР. – 1871. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 161, 214–217, 295, 297; *Кургановичь С. В.* Діонісій Жабокрицький... – С. 203, 223, 224, 317, 318.

⁶¹ *Deruga A.* Piotr Wielki a unicy... – S. 185–192.

- ⁶² Архивъ ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 283–284 (док. № СХХVI).
- ⁶³ НМЛ. – Ркл-144. – Арк. 46 зв. Опубл.: *Скочиляс І.* Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владництва Йосифа Шумлянського // *Записки НТШ.* – 2000. – Т. 240. – С. 589.
- ⁶⁴ *Rigельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 532.
- ⁶⁵ *Acta Historica res gestas Poloniae Illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795.* – Kraków, 1879. – Vol. 2. – Pars 1. – S. 630, 631 (цитата на с. 631). Коментар: *Чухліб Т.* Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – Київ, 2008. – С. 44, 45.
- ⁶⁶ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes / Ed. A. G. Welykujj.* – Romae, 1969. – Vol. 13. – P. 9–10, 283 (док. № 6387, 6864).
- ⁶⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1879. – Т. 11. – С. 286 (док. № 87); *Acta Historica...* – Vol. 2. – Pars 1. – S. 630, 854–858; *Чухліб Т.* Гадяч 1658 року... – С. 50, 51, 54, 55; *Його ж.* Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – Київ, 2011. – С. 94, 95, 99, 102.
- ⁶⁸ *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К., 2004. – С. 82, 86, 145, 163; *Andrusiak M. Józef Szumlański...* – S. 51.
- ⁶⁹ Див. про це: *Чухліб Т.* Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683-84 рр.) // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – 2000. – Вип. 1. – С. 314-322; *Його ж.* Гетьмани Правобережної України... – С. 177.
- ⁷⁰ *Павленко С.* Таємна місія агента Мазепа Соломона (1689-1690 рр.) до Варшави з проханням допомоги // *Визвольний шлях.* – 2004. – № 10. – С. 106–119; *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1858. – Т. 2. – С. 478 (лист Шумлянського до Мазепа від 19 січня 1690 р.).
- ⁷¹ *Kaminski Sulima A.* Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686-1697. – Cambridge, 1993. – P. 221–228, 260, 261; див. також білоруський переклад монографії: *Камінські А. С.* Рэспубліка супраць аўтократыі: Рэч Паспалітая і Расія ў 1686–1697 гадах. – Мінск, 2009.
- ⁷² Цит. за: *Павленко С.* Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 109.
- ⁷³ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 5. – № 82. – С. 292, 293.
- ⁷⁴ Уперше діяльність Йосифа (Шумлянського) як доба реформ у Львівській єпархії в ширшому європейському контексті представлена у: *Wawrzeniuk P.* Confessional Civilising... – P. 17, 18, 55–66.
- ⁷⁵ Історія Київської православної митрополії другої половини XVII ст., за винятком самого Києва з його Могиланським духовно-культурним осередком, вивчена порівняно мало. Практично нічого нового про цей період – ані у фактологічному, ані в методологічному плані – не додає й оглядова стаття Сергія Яковенка, написана у традиційному для російської історіографії дискурсі “повернення Київської митрополії у лоно Руської православної церкви” та “вирішення національно-державної проблеми України шляхом переходу під патронат російського царя”: *Яковенко С. Г.* Западнорусская Церковь в последней трети XVII в. // *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви. – Москва, 1996. – Кн. 7. – С. 532–543.
- ⁷⁶ НМЛ. – Ркк-151. – С. 23–30. Опубл.: *Собори Львівської єпархії...* – С. 96–108.
- ⁷⁷ Що це дуже добре усвідомлював сам Шумлянський, свідчить наступний фрагмент його “Метрики” 1687 р.: **“Правда и тоє, же пол Могиланской см[є]рти, в нѣкоторых Ц[є]рквахъ албо Дієцезіяхъ и Книга та Метрика праве южъ была оумерла..., и яко бы въ Могиле перстю недбалства пастырского и пѣском лѣннества всео д[ѣ]ховныхъ такъ была загромажена, ижъ розумѣли нѣкотори, же той Книги нѣгды не было на свѣтѣ”** (“Метрика” Шумлянського. – Львів, 1687 // НМЛ. – Сдк-694. – Арк. 7–7 зв.).
- ⁷⁸ *Wawrzeniuk P.* Confessional Civilising... – P. 35–41; *Ejusd.* Social Disciplining and Social Control... – P. 347–366. Див. також: *Suttner E. Ch.* Ortodoxe Kultur in Ost- und Südosteuropa im 17. Und 18. Jahrhundert // *Religion und Kultur im Europa des 17. und 18. Jahrhunderts / Hrsg. P. C. Hartmann, unter Mitarbeit von A. Reese.* – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien, 2004. – S. 217–222, 224–226.
- ⁷⁹ НМЛ. – Ркк-151. – С. 23–30, 50, 51, 53–56; Ркл-58/1. – Арк. 85 зв.; Ркл-58/2. – Арк. 23, 49; Ркл-58/3. – Арк. 36; Ркл-58/5. – Арк. 60 зв.; Ркл-58/6. – Арк. 14; Ркл-61. – Арк. 52, 70; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 418. – С. 1151–1155, 1157–1162; Спр. 419. – С. 2162–2164; Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 738. – Арк. 1–2; Спр. 739. – Арк. 1; Архивъ ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 214, 248, 255, 291; Т. 12. – С. 292, 293; *Monumenta Ucrainae historica / Зібрав Андрей Шенцицький; видав Йосиф Сліпий.* – (далі – МУН). – Romae, 1969. – Vol. 4. – P. 229–231. Хронологія соборування у другій половині XVII ст. викладена у книзі: *Собори Львівської єпархії...* – С. СХХХV–СХХХVІІ.
- ⁸⁰ НМЛ. – Ркк-151. – С. 23–30. Опубл.: *Собори Львівської єпархії...* – С. 96–108.
- ⁸¹ Більшість з них збереглася: НМЛ. – Ркк-151, Ркл-58, Ркл-59, Ркл-60, Ркл-61, Ркл-210.
- ⁸² *Wawrzeniuk P.* Confessional Civilising... – P. 43–46, 79–85, 101–116.
- ⁸³ *Навроцька А.* Інститут духовного суду у Київській митрополії до середини XVII століття // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник.* 2010 р. – Львів, 2010. – Кн. 1. – С. 624–630; *Його ж.* Книга Львівського духовного суду

(1681-1686) зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2010. – № 7. – С. 170–176; *Ї ж.* Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії 1668–1674 років (зі збірки Національного музею у Львові) // Український археографічний щорічник. – 2009. – Вип. 13–14. – С. 296–301. Див також: *Павлишин А.* Книги духовного суду як джерело вивчення історії монастирів Львівської єпархії в часи владцтва Йосифа Шумлянського (1668-1708) // *Rocznik Europejskiego kolegium Polskich i Ukrainskich uniwersytetów.* – Lublin, 2004. – S. 103–108.

⁸⁴ Ширше цей аспект реформ Шумлянського висвітлено у статті автора: *Скочиляс І.* Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття // *Генеалогічні записки.* – 2001. – Вип. 1. – С. 77–87.

⁸⁵ Зерцало до преїзнення і латвейшаго зрозуміння... – Арк. нз.–нз. зв.

⁸⁶ Див.: *Wawrzeniuk P.* Confessional Civilising... – P. 37–39.

⁸⁷ ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-373. – Арк. 1–5 зв. (оригінал грамоти на пергаменті). Документ у середині XVIII ст. було вписано у “Золоту книгу” Львівської єпархії: *Fundatio Basilianorum ad Cathedram S. Georgii per Illustrissimum Szumlanski, Episcopum Leopoliensem* // НМЛ. – Ркл-141. – С. 254–262; Ркл-142. – С. 141–152 (витяг з книг Львівського земського суду).

⁸⁸ “Chcąc postanowić porządek w Cerkwi Bożej katedralnej Świętego Jerzego Męczennika Chrystusowego Lwowskiej [...], tedy takową de nova radice czynię fundacją y ordynacją, aby w monasteru starożytnym przy cerkwi Bożej Świętego Jerzego Męczennika Lwowskiej katedralnej zakonników in perpetuum zostawało ośmi, z oycem i humenem rachuiąc, y posłuszników z osobna czterech, oprócz dworskich zakonników episkopskich pewnych” (ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-373. – Арк. 1 зв.).

⁸⁹ “Naypierwey sufficientiam victus, we dni skromne z nabiałem, a w postne z rybami y z oleiem, zakonnikom przewidować, y habit także insze do chodzenia potrzeby sprawować nie bogato tak starszemu, iako y wszystkim zwyczajem y trybem obszczytelnym starodawnym, podkapki y kłobuki formą świętogorską y przykładem teraznieyszym monastyrow Skitskiego y Krechowskiego; przy tym pobożnych zakonników swoich w należyтым posłuszaniu y dobrej strzemiezliwości według reguły Świętego Bazylego Wielkiego, fundatom zakonu naszego trzymać będzie powinien” (ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-373. – Арк. 2 зв.).

⁹⁰ Про перебіг і постанови собору див.: *Коссаць Е.* Короткій погляд на монастири и на монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣры Христовой ажъ по нынѣшное время. (Шематизмъ провинціи Св. Василя Великого въ Галиціи). – Львовъ, 1867. – С. 260–265.

⁹¹ Різні аспекти інституційного статусу парафії Різдва Христового у Жовкві протягом XVII – першої половини XVIII ст. розкривають витяги з джерел (пом’яників, ерекційних привілеїв Станіслава Жолкевського від 21 червня 1612 р. та Яна Собеського від 6 квітня 1682 р.), копії офіційних актів та сумарій документів, що акумульовані у “Золотій книзі” Львівської єпархії: НМЛ. – Ркл-141. – С. 74–77, 111–116, 160–164. Найновіші розвідки з історії цієї жовківської парафії та її храму: *Лазорак Б.* Інституційне оформлення церковного братства Різдва Христового в Жовкві (XVII–XVIII ст.) // *Жовква крізь століття: Матеріали наук. конф., присвяч. 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві (22–24 квітня 2010 р.).* – Жовква, 2010. – Вип. 1. – С. 106–118; *Слободян В.* Українські церкви Жовкви від найдавніших часів до середини XX ст. // Там само. – С. 221–227.

⁹² ЦДАЛ. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 3142. – Арк. 1 (оригінал фундаційної грамоти). У перекладі латинською мовою опубл. у: *Litterae episcoporum.* – 1976. – Vol. 4. – P. 216–218 (док. № 168). Під назвою “*Renovatio Capituli Leopoliensis per Josephum Szumianski*” документ у середині XVIII ст. вписано у “Золоту книгу” Львівської єпархії (НМЛ. – Ркл-142. – С. 250–255); на нього надалі й будемо покликатися.

⁹³ *Александрович В. С., Ричков П. А.* Собор святого Юра... – С. 160-161.

⁹⁴ *Ісаєвич Я.* Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 267. Див. також: *Александрович В.* Мистецьке оздоблення львівських першодрукованих Ірмологіонів // *Калофонія.* – 2002. – Ч. 1. – С. 80-103; *Видашенко М.* Йосиф Городецький – засновник східнослов’янського набірною нотодрукування // Там само. – С. 252–255; *Герасимова-Персидська Н.* Львівський Ірмологіон 1700 року як явище музичної культури // Там само. – С. 19–25; *Ясіновський Ю.* Львівські нотні першодруки // Там само. – С. 25–36 (про львівський друкований Ірмологіон на с. 30–32).

⁹⁵ Від нього до наших днів зберігся лише виконаний на золотому тлі монументальний образ спертого на щит св. Юрія Побідоносця. (Мистецтвознавчий опис цієї унікальної ікони наводить Володимир Александрович у книзі: *Александрович В. С., Ричков П. А.* Собор святого Юра... – С. 155, 156). Конструктивні та певною мірою мистецькі особливості цього іконостасу, можливо, відображає гравюра “Повчання єпископа священникам”, що в числі інших ілюструє “Метрику” 1687 р. (Див. верхню палітурку книги: *Собори Львівської єпархії...*). За оцінкою В. Александровича, на цій гравюрі зображено ансамбль ікон “у невибагливій за формами, простій столярській конструкції з храмовим поколінним образом так само спертого на щит св. Юрія та унікальним для української церковної традиції парним образом архангела Михаїла” (*Александрович В. С., Ричков П. А.* Собор святого Юра... – С. 156).

⁹⁶ Зокрема, тоді в катедрі були два срібні напрестольні хрести, три чаші для Св. Причастя, чотири Євангелія (головне з них – “московського друку”), чимало “сочавських речей” з багатого спадку померлого у Жовкві 1693 р. молдавського митрополита Доситея (Regestr ozdoby w cerkwi katedralnej spisany... w roku 1719 // ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – МВ-129. – Арк. 1-61). Перелік інших вотивних дарів Львівській катедрі від духовних і світських осіб наведено в: *Александрович В. С., Ричков П. А.* Собор святого Юра... – С. 163, 164, 166–169.

⁹⁷ *Вуйцик В.* Чудотворна ікона Богоматері Теревовельської // Богородиця і українська культура: Тези доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. 14–15 грудня 1995 р. – Львів, 1995. – С. 12–13.

⁹⁸ Дванадцять артикулів братства зобов’язували його членів складати присягу вірності; періодично (кожних чотири місяці) та в усі господні й богородичні празники сповідатися; поручати свої вчинки, помисли і труднощі життя опіці «*чѣдотворной Д[ѣ]вѣ М[а]рїи Трѣмбовелской*». Осібно регламентувалося духовне життя братчиків, яких заохочувано до катехизації своїх дітей («*чада должни сѣть нх до всакаго бл[а]гочестнаго и бл[о]го[у]годнаго житїа наставлати*»). Кожен повинен був виявляти солідарність, милосердя до страждаючих, особливо хворих, і молитися за них до Теревовельської Діви Марії, а в разі смерті когось з незаможних братчиків «*свом карвовным коштом кѣ гробѣ преставлшыхсѣ проводитьи сп[а]с[є]ніа ради своего и честн того братства*». Сьомий артикул передбачав заупокійні богослужіння за померлих братчиків та їхніх родичів «*и иных православных хр[и]стїан*», для чого у братстві мав бути власний пом’яник. Члени цього церковного об’єднання для прославлення ікони зобов’язувалися відмовляти акафісти до «*чѣдотворной Д[ѣ]вы М[а]рїи Трѣмбовелской*». Організаційна цілісність братства забезпечувалася скликанням (щонайменше чотири рази в рік) зборів («*схадзки братскїе*»), проведенням виборів старших братчиків (щороку, у вівторок, після празника Зіслання Святого Духа) та сплатою членських внесків, частина з яких йшла на оздоблення чудотворного образу. Останній, дванадцятий параграф статуту дозволяв братчикам збирати милостиню у Львові – «*должни сѣть до людей побожныхъ въ градѣ и на предградїи з братскою мисочкою албо табличкою послатти*» (ЛННБ. Відділ рідкісної книги. – Ст-190).

⁹⁹ *Андрусак М.* Боротьба за єпископську катедру. (Картина з історії православної Церкви на Україні в другій половині XVII ст.) // Записки ЧСВВ. – 1935. – Т. 6. – Вип. 1–2. – С. 113, 190. Подібні випадки зафіксовані в сусідній Перемишльській єпархії, де з 1687 р. серед селян ширилися поголоси про “уніатів-зрадників” та “поган-уніатів” (*Балик Б. І.* Інокентій Іван Винницький... – С. 267).

¹⁰⁰ Історія Львова в документах і матеріалах. – Львів, 1986. – С. 89.

¹⁰¹ Див. донесення папського нунція до Риму в справі “унії Шумлянського” від 17 березня 1677 р. та 20 червня 1678 р.: *Litterae nuntiorum*. – Vol. 13. – P. 95, 96, 150, 151 (док. № 6565, 6667). У зв’язку зі складенням львівським владикою Католицького ісповідання віри, папа Інокентій XI 11 вересня 1677 р. надіслав вітального листа митрополитові Жоховському: *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia* / Ed. A. G. *Welykyj* (далі – DPR). – Romae, 1954. – Vol. 2. – P. 640, 641 (док. № 597). Див. також листування з цього приводу римських кардиналів: *Litterae S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes* / Ed. A. G. *Welykyj* (далі – *Litterae SCPF*). – Romae, 1955. – Vol. 2: 1670–1710. – P. 106–108 (док. № 651–653).

¹⁰² “*Idem Dominus Episcopus conversus promisit se non admissurum amplius appellationes sui cleri ad Pseudo Metropolitanam Russiae Vinnicium et quantum in ipso erit abstinebit ab exercitio iurisdictionis, quae schisma promoveat, et sit nociva Unioni. Imo convocato synodaliter hoc anno Clero Dioecesis suae, conabitur brevi publicationem Unionis Sanctae, et suae personae tanquam uniti efficere*” (*Epistolae metropolitanarum kioviensium catholicorum: Sypriani Zochovskyj, Leonis Slubicz Zalenskyj, Georgii Vynnyckyj (1674–1713)* / Ed. A. G. *Welykyj*. – Romae, 1958. – P. 42–45; цит. на с. 43 (док. № 20, 21)). Див. також: МУН. – Vol. 4. – P. 65, 66. Коментар: *Балик Б. І.* Інокентій Іван Винницький... – С. 58, 122.

¹⁰³ МУН. – Vol. 4. – P. 113, 114.

¹⁰⁴ Нами використано той варіант “Пунктів” угоди, який був представлений і затверджений генеральним сеймом у Варшаві 1681 р., а в 1693 р. внесений катедральним вікарієм Перемишльської унійної єпархії о. Васи́лем Борецьким у перемишльські гродські книги: НМЛ. – Ркл-741. – Арк. 31 зв.–33 зв. Інший список “Пунктів” 1681 р. виявлено у конволюті: *Supplika z objaśnieniem y dowodami stanu unii s. Nayiasnieyszemu krolowi J[ego] M[о]ści Panu Miłosciwemu Stanisławowi Augustowi od wiernych poddanych codziennych bogomoddcow ruskich biskupow unitow podana roku 1764 m[і]esia[ca] listopada dnia 1* // НМЛ. – Ркл-138. – Арк. 37 зв.–40. Документ опубл. в: Архивъ ЮЗР. – 1871. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 43–46 (док. № XXIV).

¹⁰⁵ DPR. – Vol. 1. – P. 646–648 (док. № 602, 604–606).

¹⁰⁶ Характер цих переговорів яскраво відображають листи і протоколи засідань Конгрегації поширення віри та листування варшавських нунцій за 1683–1699 pp.: *Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussiae spectantia* / Ed. A. G. *Welykyj* (далі – *Acta SCPF*). – Romae, 1954. – Vol. 2: 1667–1710. – P. 85–87, 110, 111, 130, 131 (док. № 643, 667, 693); *Litterae nuntiorum*. – 1977. – Vol. 14. – P. 71–74, 234, 235 (док. № 6972, 7279); *Litterae SCPF*. – Vol. 2. – P. 128–132 (док. № 683, 684, 686, 687). Цікавою є оцінка В. Заїкіним політики Шумлянського в останні роки перед проголошенням унії: *Заикин В. М.* Еп. Іосиф Шумлянський і Ставропігія: Нѣсколько данных для характеристики

еп. І. Шумлянського и его столкновения с Львовской Ставропигией в 1700 году. – Львов, 1935. – С. 7–9.

¹⁰⁷ Його діяльність характеризує: *Staszewski J.* August II Mocny. – Wrocław, 1998.

¹⁰⁸ *Deruga A.* Piotr Wielki... – S. 6, 7. Див. оцінку цих процесів з православної перспективи: *Bendza M.* Tendencje unijne względem cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej w latach 1674–1686. – Warszawa, 1987.

¹⁰⁹ Опис собору наведено в: МУН. – Vol. 4. – P. 229, 230 (док. № 139). Коментарі: *Андрусак М.* Львівське... // Логос. – 1959. – Т. 10. – № 4. – С. 263, 264; *Великий А. Г.* З літопису християнської України: Церк.-істор. радіолекції з Ватикану. – 2-ге вид. – Рим; Львів, 2000. – Т. 6. – С. 30–32; *Рудович І.* Коротка історія... – С. 40, 41; *Його ж.* Унія... – С. 45–54; *Andrusiak M.* Józef Szumlański... – S. 106–108. Див. також: *Зубрицький Д.* Літопись Львовського Ставропигійського братства / Пер. съ поль. – Львовъ, 1926. – С. С. 97, 98, 399; *Pelesz J.* Geschichte der Union... – Bd. 2. – S. 340, 341.

¹¹⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 739. – Арк. 1. Док. опубл.: Архів ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 796–797 (док. № ССLXXXII); Собори Львівської єпархії... – С. 112–113; репродукція: 1596–1996: Берестейська унія: Документи Центрального державного історичного архіву України, м. Львів / Автор тексту *О. Гайова*; Наук. ред. *О. Мацюк*. – Львів, 1997. – С. 9. Див. також: МУН. – Vol. 4. – P. 229, 230 (док. № 139).

¹¹¹ МУН. – Vol. 4. – P. 229–231 (док. № 139).

¹¹² Цит. за: Собори Львівської єпархії... – С. 119.

¹¹³ *Litterae episcoporum*. – 1976. – Vol. 4. – P. 205, 206 (док. № 165). Лист Шумлянського був детально розглянутий на засіданні Конгрегації поширення віри 8 лютого 1700 р.: *Acta SCPF*. – Vol. 2. – P. 156–160 (док. № 727); *Litterae SCPF*. – Vol. 2. – P. 226, 227 (док. № 849–851).

¹¹⁴ *Litterae episcoporum*. – Vol. 4. – P. 214, 215 (док. № 167).

¹¹⁵ *Litterae episcoporum*. – Vol. 4. – P. 220–224 (док. № 171–172). Див. також вітальний лист Шумлянському, надісланий папою Климентієм XI 18 липня 1701 р.: *DPR*. – Vol. 2. – P. 5, 6 (док. № 624).

¹¹⁶ *Andrusiak M.* Józef Szumlański... – S. 117, 118; *Deruga A.* Piotr Wielki... – S. 57.

¹¹⁷ На важливості для Львівського унійного владцтва цього привілею свідчить хоча б покликання на нього в “Метриці” Святоюрського монастиря: “Издаде листъ латинъскій, диплома нарицаемій, в [ъ] немже междѣ инными достоннства, соединеннымъ въѣщаваеѣ оуряди церковній имѣществителні еко епископства, архимандріи, по закономъ кролества самой точію шлахутѣ рѣской соединенной в [ъ] житіи ел [а] гонравій и въ подвизехъ д [ѣ]ховныхъ искѣснѣишой раздати” (ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-390. – Арк. 9–9 зв.).

¹¹⁸ Нами використана копія середини XVIII ст., виготовлена свого часу для Львівського єпархіального архіву: НМЛ. – Ркл-138. – Арк. 24 зв.–26. Оригінал грамоти є в: ЦДІАЛ. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 753. Див. також публікацію привілею в: Архів ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 392–395 (док. № CLIV). Чи не вперше цей королівський диплом було прокоментовано в: *Józef Szumlański, biskup r. g. lwowski i Kamieńca Podolskiego...* – S. 278–279).

¹¹⁹ МУН. – Vol. 4. – P. 289, 290 (док. № 185).

¹²⁰ Про цю першу “унійну Літургію” в “день Св. Петра” згадує у своєму листі нунцій Давія (МУН. – Vol. 4. – P. 290 (док. № 186).

¹²¹ *Заикин В. М.* Еп. Іосиф Шумлянській... – С. 9–11.

¹²² *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. з пол. *І. Сварника*; Наук. комент. *М. Капраля*. – Львів, 2002. – С. 404.

¹²³ *Litterae SCPF*. – Vol. 2. – P. 228, 229, 238–242, (док. № 853, 854, 866–870).

¹²⁴ “Tra questi Monasteri esserne uno insigne, detto di Krechovia, dove habitano 80 e più Monaci Basiliani, che facilmente s’indurrebbero all’Unione, quando si provvedesse alla loro sussistenza in qualche limosina in luogo di quella, che ricevono annualmente dal Czar di Moscovia, e da Scismatici in Kiovia in somma poco più di 600 scudi romani” (*Acta SCPF*. – Vol. 2. – P. 162–165; цит. на с. 165 (док. № 731–733)). Див. також: *Litterae SCPF*. – Vol. 2. – P. 231, 232 (док. № 859). За даними єпископської ревізії 1721 р., в бібліотеці Крехівського монастиря тоді зберігалися “Ewangelija wielka moskiewska złotych trzysta, xiąg pięć Miney moskiewskich położone w Testamencie po złotych 60”, подаровані, очевидно, представниками дому Романових (ЦДІАЛ. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 2039. – Арк. 4).

¹²⁵ “Grecką religię gwałtownym wykorzenia sposobem, cerkwie violenter odbiera y ludzi do przyjmowania uniey niewoli” (*Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Vilnius)* (далі – LVIA). – F. 634. – Ap. 3. – Вуļ 386. – P. 6).

¹²⁶ Докладніше про це див.: *Заикин В. М.* Еп. Іосиф Шумлянський и Ставропигия: Несколько данных для характеристики еп. И. Шумлянського и его столкновения с Львовской Ставропигией в 1700 году. – Львов, 1935. – С. 7–9, 13, 14.

¹²⁷ LVIA. – F. 634. – Ap. 3. – Вуļ 386. – P. 6. Інший лист подібного змісту Августа II до львівського владика від 24 вересня 1700 р., написаний у військовому таборі під Ригою, наводять: *Заикин В. М.* Еп. Іосиф Шумлянській... – С. 11–12; *Deruga A.* Piotr Wielki... – S. 59, 60.

¹²⁸ LVIA (Vilnius). – Ф. 634. – Оп. 3. – Спр. 386. – Арк. 6 зв.–7.

¹²⁹ *Deruga A.* Piotr Wielki... – S. 16, 17.

¹³⁰ Acta SCPF. – Vol. 2. – P. 197, 198 (док. № 759).

¹³¹ Найважливішими працями з минулого цієї обителі досі залишаються: *Петрушевичь А.* Жизнь Преподобного Отца Їова, Основателя Ставропигіальной Скитской Обители св. Василия, списана Современникомъ, Іеремонахомъ Игнагіемъ изъ Любарова // Зоря Галицкая 1860. – Львовъ, 1860. – С. 225–251; *Целевичь Ю.* Історія Скиту Манявского водъ его основини ажъ до замкнення (1611-1785). – Львовъ, 1887 (перевид.: Івано-Франківськ, 1993).

¹³² *Киричук О.* Перехід Львівського Ставропигіського братства під юрисдикцію Св. Апостольського престолу (за архівними матеріалами) // Берестейська унія (1596–1996): Статті й матеріали. – Львів, 1996. – С. 92–95. Модифікований варіант статті також опубл. у: *Киричук О.* Перехід Львівського Ставропигіського братства під юрисдикцію Св. Апостольського престолу (за матеріалами ЦДІА України у Львові) // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні: Доп. та повідомл. наук. конф. 4–5 квітня 1996 р. – Львів, 1996. – С. 95–99. Див. також: *Шустова Ю. Э.* Документы Львовского Успенского ставропигийского братства (1586–1788): Источниковедческое исследование. – Москва, 2009. – С. 192, 443.

¹³³ Див. лист Конгрегації поширення віри до Станіслава Яблоновського від 8 січня 1701 р. з подякою за підтримку унії у Львівській єпархії: *Litterae SCPF. – Vol. 2. – P. 235* (док. № 860).

¹³⁴ Опис захоплення Шумлянським Успенської церкви у Львові 1700 р. подано у: Правда про унію: Док. і матеріали. – 2-ге вид., доповн. – Львів, 1968. – С. 77 (док. № 46). Див. також: Юбилейный сборник в память 350-летия Львовского ставропигиона: Мат-лы, относящиеся к истории Львовского ставропигиона в 1700–1767 гг. / Сост. *А. Копыстьянскій.* – Львов, 1936. – Ч. 1. – С. 112–115.

¹³⁵ Acta SCPF. – Vol. 2. – P. 172–173 (док. № 737). Див. також: *Заикин В. М.* Еп. Іосиф Шумлянскій... – С. 13–14; *Deruga A. Piotr Wielki...* – S. 61–63.

¹³⁶ Архивъ ЮЗР. – 1904. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 600–602.

¹³⁷ В'ячеслав Заїкін, використавши матеріали, не відомі Миколі Андрусюку, головною метою діяльності Шумлянського щодо Успенського братства вважає його “фактичне знищення”. Та на заваді цьому стали дипломатичні заходи королівського двору, який прагнув у боротьбі з Туреччиною та Швецією заручитися мілітарною допомогою Росії. Тому Ян III Собеський утримувався від одвертого переслідування православних (*Заикин В. М.* Еп. Іосиф Шумлянскій... – С. 7–9, 10–12, 14–15). Див. також: *Deruga A. Piotr Wielki...* – S. 165.

¹³⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 773. – Арк. 1.

¹³⁹ Див. листування в цій справі: *Litterae SCPF. – Vol. 2. – P. 279, 280, 291–293* (док. № 938, 939, 952, 954, 956).

¹⁴⁰ Див. публікацію папської булли: DPR. – Vol. 2. – P. 9–11 (док. № 628). Коментар: *Киричук О.* Перехід Львівського Ставропигіського братства під юрисдикцію Св. Апостольського престолу (за архівними матеріалами)... – С. 92, 93.

¹⁴¹ Зерцало до преїзренія і латвейшаго зрозуміння віри святой. – Унів, 1680 // НМЛ. – Сдк-701. – Арк. нз.–нз. зв. Опис у: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1: 1574–1700. – С. 96 (№ 591); *Мицько І.* Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. кінець XX ст.). – Львів, 1998. – С. 235–236.

¹⁴² Нами використано примірник, що зберігається у: НМЛ. – Сдк-694. – Арк. 28–50, 52–52 зв.. Регест: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва... – Кн. 1. – С. 101 (№ 641); *Каратаєв І.* Хронологическая роспись славянскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими бѣжками. 1491–1730. – Санкт-Петербургъ, 1861. – С. 125 (№ 963); Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка Національної академії наук України. – Львів, 2000. – Вип. 3: Видання друкарень Львова: Михайла Сльозки, Арсенія Желіборського, Йосифа Шумлянського, монастиря Св. Юра. – С. 138–145 (№ 178–188); Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574–1800). Зведений каталог / Уклад Ф. П. Максименко. – Львів, 1975. – С. 33 (№ 173); *Свѣнцицкій І.* Каталогъ книгъ церковно-славянской печати (Церковного музея во Львовѣ). – Жовква, 1908. – С. 129 (№ 452); *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej / Oprac. Z. Zurawińska, Z. Jaroszewicz-Piereslawcew.* – Warszawa, 2004. – S. 148 (№ 157). “Метрика” Шумлянського вперше опубл. у: Послание Львовского православного епископа Іосифа Шумлянского духовенству с увещанием исполнять добросовестно пастырские обязанности, вести трезвенное житие и носить одежду, приличную своему сану, 1687 г. // Акты ЗР. – 1853. – С. 196–207 (№ 167).

¹⁴³ Текстологічний аналіз пам'ятки у: *Корзо М.* Украинская и белорусская катехетическая традиция кон. XVI–XVIII вв.: Становление, эволюция и проблема заимствований. – Москва, 2007. – С. 429–433.

¹⁴⁴ НМЛ. – Сдк-701. – Арк. нз.–нз. зв.

¹⁴⁵ НМЛ. – Сдк-701. – Арк. кз.

¹⁴⁶ Докладніше цей фрагмент твору обговорюється в статті: *Скочиляс І.* Метрична реформа у Львівській єпархії 1680 року // Знак. – 2001. – № 25. – С. 2–3.

¹⁴⁷ Зерцало до преїзренія і латвейшаго зрозуміння... – Арк. нз. зв.–ни.

¹⁴⁸ Цит. за: Собори Львівської єпархії... – С. 237.

¹⁴⁹ Требник Петра Могили 1646 р. / Перевид. з оригіналу / Упоряд. *А. Жуковський.* – Канберра; Мюнхен; Париж, 1988. – Ч. 3. – С. 425–430.

¹⁵⁰ Див. також аналіз цих сюжетів (у т. ч. за матеріали духовного суду) у: *Wawrzeniuk P. Confessional Civilising...* – Р. 67–78, 117–141.

¹⁵¹ Собори Львівської єпархії... – С. 237–239.

¹⁵² Відповідні уступи можна знайти у: Собори Львівської єпархії... – С. 239–241.

¹⁵³ Цит. за: Собори Львівської єпархії... – С. 242.

¹⁵⁴ Цит. за: Собори Львівської єпархії... – С. 242–243.

¹⁵⁵ Реформи Шумлянського в дискурсі конфесіоналізації розглядає: *Wawrzeniuk P. Confessional Civilising...* – Р. 34–35.

¹⁵⁶ Цит. за: Собори Львівської єпархії... – С. 243–244.

¹⁵⁷ *Мирон [Франко И.]. Йосиф Шумлянський...* – Т. 34. – С. 4–8 (із численними цитатами з “Метрики”). Див. також: *Андрусак М. Львівське...* – Т. 10. – Ч. 4. – С. 260–261; *Його ж. Львівський Єпископ Йосиф Шумлянський...* – Т. 30. – Ч. 4. – С. 300–306; *Andrusiak M. Józef Szumlański...* – S. 142–145.

¹⁵⁸ *Франко І. Вірша єпископа Шумлянського про події 1683–1686 рр. // Записки НТШ. – 1901. – Т. 39. – Кн. 1. – С. 1–5; Дума з 1686 року / Пер. В. Шевчука // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. 2. – Кн. 3: Остання чверть XVII – поч. XVIII ст. – С. 636–639.*

¹⁵⁹ *Летопись С. Величко. – К., 1851. – С. 536.*

¹⁶⁰ *Возняк М. Українські пісні збірника Чарторийських // Його ж. Матеріали до історії української пісні і вірші: Тексти, замітки. – Львів, 1913. – Т. 1. – С. 20–22.*

* * *

Ігор Скоциляс (Львів): Етнарх некозацької України: єпископ львівський, галицький і кам'янецький Йосиф Шумлянський (1668–1708)

Стаття підсумовує багаторічні дослідження біографії львівського владики (1668–1708) та адміністратора Київської митрополії (1675–1700) Йосифа (Шумлянського) – однієї з найцікавіших харизматичних постатей української історії другої половини XVII – початку XVIII ст. За масштабами культурної, релігійної та політичної діяльності, багатогранністю свого таланту й територіальними й персональними впливами, Шумлянського можна сміливо назвати “етнархом некозацької України”. Типологічно він дуже близький до іншого видатного персонажу – Івана Мазепи, гетьмана козацької України (1687–1709), що відкриває перспективи вивчення цього дуже важливого періоду вітчизняної історії в категоріях єдності українського етноконфесійного простору.

Ключові слова: Йосиф Шумлянський, Львівська єпархія, етноконфесійний простір.

* * *

Ihor Skochylyas (Lviv): Ethnarh of Non-Cossack Ukraine: Joseph Shumlyanskyi, Bishop of Lviv, Halych and Kamyanets (1668–1708)

In the article the long-term study of the biography of Joseph (Shumlyanskyi), bishop of Lviv (1668–1708) and administrator of the Metropolitan of Kyiv (1675–1700), one of the most interesting charismatic figures in Ukrainian history of the second half of the 17th – beginning of the 18th century is summarized. He is very close typologically to Ivan Mazepa, hetman of the Cossack Ukraine (1687–1709), which opens perspectives to examine this very important period of national history in the categories of unity of the Ukrainian confessional space.

Key words: Joseph Shumlyanskyi, Lviv eparchy, confessional space.